

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка

**Костянтин Кондратюк,
Володимир Качмар**

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ (1945-2020 роки)

Навчальний посібник

Л ь в і в
ЛНУ імені Івана Франка
2020

УДК 94(477)“1945/2020”(075.8)

К 64

Рецензенти:

В. К. Баран – д-р істор. наук, проф.,
завідувач кафедри новітньої історії України
Східноєвропейського національного університету
імені Лесі Українки;

І. Г. Патер – д-р істор. наук, проф.,
провідний науковий співробітник відділу новітньої історії
Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича;

І. Я. Райківський – д-р істор. наук, проф.,
завідувач кафедри історії України
Прикарпатського університету імені Василя Стефаника

Рекомендовано до друку Вченою Радою
Львівського національного університету імені Івана Франка
Протокол № 86/7 від 3 липня 2020 року

Кондратюк Костянтин

К 64 Новітня історія України (1945–2020 роки) : навч. посібник /
Костянтин Кондратюк, Володимир Качмар. – Львів : ЛНУ імені
Івана Франка, 2020. – 212 с.

ISBN 978-617-10-0583-9

Висвітлено новітню добу української історії, яка охоплює період від повоєнної відбудови до “перебудови” М. Горбачова та здобуття Україною незалежності, а з 1991 року – процес розвитку незалежної держави України. Окреслений історичний відтинок висвітлено ґрунтовно, враховано здобутки сучасної вітчизняної і зарубіжної історіографії з концептуальних питань новітньої української історії.

Для студентів і викладачів вищих навчальних закладів.

УДК 94(477)“1945/2020”(075.8)

© Кондратюк Костянтин,
Качмар Володимир, 2020

© Львівський національний університет
імені Івана Франка, 2020

ISBN 978-617-10-0583-9

З М І С Т

Перелік умовних позначень.....	7
Вступ	9
Розділ 1. Україна в 1945–1953 роках.....	11
1.1. Відновлення сталінського тоталітарного режиму в Україні	11
1.2. Урегулювання територіальних питань і зміни у складі населення України	19
1.3. Стан промисловості та сільського господарства.....	23
Запитання та завдання для самоконтролю	29
Рекомендована література	29
Розділ 2. Репресивна політика тоталітарного режиму в Україні (1945–1953 роки).....	31
2.1. Ідеологічний наступ сталінізму	31
2.2. Ліквідація Української греко-католицької церкви	36
2.3. Придушення українського національно-визвольного руху	40
2.4. Депортації та репресії	47
Запитання та завдання для самоконтролю	50
Рекомендована література	51
Розділ 3. Україна в 1953–1964 роках.....	52
3.1. Десталінізація.....	52
3.2. Спроба економічних реформ.....	58
Запитання та завдання для самоконтролю	65
Рекомендована література	65

Розділ 4. Культурне і духовне життя в Україні (1953–1964 років)	67
4.1. Культура, освіта, наука	67
4.2. Політика щодо релігії та церкви.....	73
Запитання та завдання для самоконтролю	74
Рекомендована література	75
Розділ 5. Україна в другій половині 60-х – першій половині 80-х років	76
5.1. Суспільно-політичне життя.....	76
5.2. Зміни в демографічному, соціальному та національному складі населення	82
5.3. Стан економіки	84
5.4. Життєвий рівень населення	88
Запитання та завдання для самоконтролю	89
Рекомендована література	90
Розділ 6. Український опозиційний (дисидентський) рух 1965–1980 років	91
6.1. Політизація опозиційного руху в другій половині 1960-х років	91
6.2. Арешти і переслідування українських дисидентів на початку 70-х років.....	94
6.3. Українська громадська група. Сприяння виконанню Гельсінських угод	96
Запитання та завдання для самоконтролю	98
Рекомендована література	98
Розділ 7. Освіта, наука, культура (друга половина 60-х – перша половина 80-х років)	100
7.1. Освіта.....	100
7.2. Наука.....	102
7.3. Література і мистецтво	103
Запитання та завдання для самоконтролю	104

Рекомендована література.....	104
Розділ 8. Україна у 1985–1990 роках.....	106
8.1. Зміни у соціально-економічному житті.....	106
8.2. Суспільно-політичні зміни.....	110
Запитання та завдання для самоконтролю.....	114
Рекомендована література.....	115
Розділ 9. Проголошення незалежної держави України.....	116
9.1. Політична ситуація в Україні у січні-серпні 1991 року.....	116
9.2. Проголошення Верховною Радою 24 серпня 1991 року незалежності України.....	119
Запитання та завдання для самоконтролю.....	122
Рекомендована література.....	122
Розділ 10. Розбудова державних структур України.....	123
10.1. Реорганізація системи влади. Конституція України 1996 року і її зміни.....	123
10.2. Запровадження державних атрибутів. Створення Збройних сил та інших державних інституцій.....	128
Запитання та завдання для самоконтролю.....	132
Рекомендована література.....	133
Розділ 11. Виборчі кампанії в Україні.....	134
11.1. Позачергові парламентські і президентські вибори 1994 року. Вибори до Верховної Ради України 1998 року. Президентські вибори 1999 року.....	134
11.2. Парламентські вибори 2002 року. Президентські вибори 2004 року. Помаранчева революція.....	136
11.3. Парламентські вибори 2006 року. Дострокові парламентські вибори 2007 року.....	140
11.4. Президентські вибори 2010 року. Парламентські вибори 2012 року. Революція гідності та свободи.....	142

11.5. Позачергові президентські вибори 2014 року.	
Позачергові парламентські вибори 2014 року.....	147
11.6. Президентські вибори 2019 року.	
Позачергові парламентські вибори 2019 року.....	149
Запитання та завдання для самоконтролю	150
Рекомендована література	151
Розділ 12. Економіка і соціальна сфера України.....	152
12.1. Соціально-економічна ситуація у 1991–1994 роках.....	152
12.2. Україна в умовах ринкової економіки	155
Запитання та завдання для самоконтролю	163
Рекомендована література	164
Розділ 13. Зовнішня політика незалежної України.....	165
13.1. Вихід України на міжнародну арену	165
13.2. Українсько-російські відносини. Російська окупація Криму і гібридна війна на Донбасі.....	166
13.3. Західний вектор зовнішньої політики України.....	173
Запитання та завдання для самоконтролю	177
Рекомендована література	177
Розділ 14. Освіта, наука та культура в незалежній Україні ...	179
14.1. Освіта	179
14.2. Наука	185
14.3. Культурне життя	187
Запитання та завдання для самоконтролю	192
Рекомендована література	193
Хронологія основних подій	194
Керівники органів влади УРСР.....	203
Керівники органів влади незалежної України.....	205
Показчик імен.....	207

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

АН УРСР	–	Академія наук УРСР
АН України	–	Академія наук України
ВВП	–	Валовий внутрішній продукт
ВКП(б)	–	Всесоюзна комуністична партія більшовиків
ГЕС	–	Гідроелектростанція
ДКНС	–	Державний комітет з надзвичайного стану
ЄС	–	Європейський Союз
КП(б)У	–	Комуністична партія більшовиків України
КДБ	–	Комітет державної безпеки
МВФ	–	Міжнародний валютний фонд
МДБ УРСР	–	Міністерство держбезпеки УРСР
МВС	–	Міністерство внутрішніх справ
МТС	–	Машинно–тракторні станції
НАТО	–	Військово–політичний союз Північної Америки і Європи
НРУ	–	Народний рух України
НКВС	–	Народний комісаріат внутрішніх справ
НКДБ	–	Народний комісаріат державної безпеки
ОУН	–	Організація українських націоналістів
Раднаргосп	–	Рада народного господарства

Перелік умовних позначень

СБУ	–	Служба безпеки України
СНД	–	Співдружність незалежних держав
СПТУ	–	середні професійно–технічні училища
СОТ	–	Світова організація торгівлі
УПА	–	Українська повстанська армія
УГГ	–	Українська громадська група сприяння виконанню Гельсинських угод
УГКЦ	–	Українська греко-католицька церква
УАПЦ	–	Українська автокефальна православна церква

ВСТУП

Без знання історії не лише важко зрозуміти сучасне, передбачити й успішно розбудувати майбутнє, а й виховати свідомого громадянина, патріота української держави. Закономірно, що інтерес до вивчення вітчизняної історії зростає.

За роки незалежності вийшло у світ чимало посібників з історії України. Проте далеко не всі ці видання пристосовані до університетської програми курсу “Новітня історія України”, отож, студентів не завжди вдається відшукати конкретну відповідь на передбачені програмою питання. Зокрема, автори побіжно і схематично висвітлюють період 1991–2020 років; простежується чималий різнобій у трактуванні подій і явищ, ролі окремих історичних постатей.

В основу запропонованого посібника покладено проблемно-хронологічний принцип, який допоміг якісніше висвітлити основні процеси політичного, соціально-економічного та культурного розвитку України новітнього часу. При цьому автори намагалися взяти до уваги основні положення і висновки сучасної вітчизняної та зарубіжної історіографії з концептуальних і конкретних питань окресленого періоду.

До кожного розділу підібрано запитання для самоконтролю та літературу для опрацювання. На-

прикінці тексту подано хронологію основних подій. У додатку наведено список керівників центральних органів влади УРСР за 1945–1990 роки та незалежної України за 1991–2020 роки. Сподіваємося, що книжка допоможе студентам краще зрозуміти події та адекватно оцінити діяльність постатей новітньої історії України.

Автори висловлюють щиру подяку викладачам історичного факультету і рецензентам за поради при підготовці посібника до опублікування.

УКРАЇНА В 1945–1953 РОКАХ

1.1. Відновлення сталінського тоталітарного режиму в Україні

Тоталітарна система, яка характеризувалася повним (тотальним) контролем правлячої партії і держави над усіма сферами суспільного життя та над особою, сформувалася в СРСР у 30-х роках ХХ століття. У повоєнні роки вона була поновлена. Американський дослідник Карл Фрідріх, чії праці з теорії тоталітаризму вважають класичними, виокремив шість спільних ознак тоталітарних диктатур:

- 1) єдина офіційна ідеологія, яка повністю відкидає старий порядок і спрямована на побудову нового суспільства;
- 2) єдина масова партія, очолена однією особою – диктатором – і щільно переплетена з державною бюрократією;
- 3) система терору, фізичного або психологічного, скерованого не лише проти “ворогів” режиму, а й проти цілих груп населення;
- 4) монопольний контроль партії та уряду над усіма засобами масової комунікації;
- 5) монопольний контроль над збройними силами;
- 6) централізоване бюрократичне управління економікою.

Виокремлені ознаки чітко простежуються у функціонуванні сталінського тоталітаризму в Україні у 1945–1953 роках.

У травні 1945 року, після капітуляції Німеччини, в радянському суспільстві прокинулася надія на зміни. У цей час, під тріумфальний гуркіт салютів, у народу зажеврїла віра в краще майбутнє.

Відразу після перемоги в газеті “Правда” вміщено редакційну статтю, в якій сформульовано головне пропагандистське гасло: “Хай живе наша велика сталінська Перемога!” Тоді ж запроваджено медаль “За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.”, на якій зображено профіль генералісимуса Сталїна.

Але щоденне життя з усіма його труднощами і болїсними проблемами швидко розвіювало вчорашні ілюзїї. В соціально-економічному розвитку СРСР виявлялися глибокі суперечності, обтяжені наслідками спустошливої війни. Ставало очевидним, що правлячий режим не допускав і думки про можливість лібералїзації, серйозних перемїн, послїдовно “затягуючи гайки” і змїцнюючи тоталїтарні порядки.

Уже в завершальний перїод війни відбувалося відновлення радянської політичної системи на українських землях, що зазнали німецької окупації. У процесї наступу Червоної армії на відвоєнованих територїях формувалися партійні, радянські, профспїлкові, комсомольські органи, які настїйливо реалїзовували політичну волю вождя Й. Сталїна.

У листопаді 1943 року і квітні 1944 року були прийняті постанови ЦК ВКП(б), які визначали порядок створення парторганів і парторганїзацій, а також керївних органів місцевих Рад депутатів трудящих. У Сталїнській (тепер Донецька обл.), Ворошиловградській (тепер Луганська обл.), Сумській, Харківській, а дещо пізніше – у Київській, Полтавській, Чернігівській, Дніпропетровській, Запорїзькій і Житомирській областях створено обкоми, мїськкоми і

райкоми КП(б)У. Своєю чергою відновлені органи КП(б)У керували створенням місцевих органів державної влади, відтворюючи радянську політичну систему.

Першим секретарем ЦК КП(б)У тоді був Микита Хрущов. Він послідовно проводив генеральну лінію партії, але не завжди виявляв потрібну Сталіну “рішучість”. Тому в березні 1947 року М. Хрущова призначено Головою Ради Міністрів УРСР, а першим секретарем ЦК КП(б)У став Лазар Каганович, який діяв безжально і жорстоко, а вже наприкінці того ж року лідером знову став М. Хрущов. 3 грудня 1949 року партійну організацію України очолив росіянин Л. Мельников.

Особливу увагу звертали на “радянізацію” західних областей України, населення яких з настороженістю ставилося до комуністичної влади. Уже восени 1943 року ЦК КП(б)У сформував орггрупи обкомів партії західних областей України. До них увійшли насамперед партійці, які до війни працювали в цих областях. Волинську групу очолив І. Профатілов, Дрогобицьку – С. Олексенко, Львівську – І. Грушецький, Рівненську – В. Бегма, Станіславську (тепер Івано-Франківська) – М. Слонь, Тернопільську – І. Компанець, Чернівецьку – І. Зеленюк.

Оперативні групи партійних працівників прибували в західний регіон України відразу ж за частинами Червоної армії, що наступали. Уже в квітні 1944 року відновили діяльність Волинський, Рівненський, Тернопільський і Чернівецький обкоми, а в серпні – Львівський, Дрогобицький та Станіславський. Обкоми КП(б)У почали негайно створювати міські й районні партійні комітети. Незабаром була задіяна вся мережа парторганів: 7 обкомів, 18 міськкомів, 7 міських та 206 сільських райкомів КП(б)У, які негайно почали створювати низові парторганізації.

У зв’язку з нестачею кадрів, а передусім політичною недовірою до “місцевих”, у регіон скеровували тисячі партійців зі східних областей УРСР та інших республік Радянського Союзу. Вже до 1 січня 1946 року у західні області України прибуло понад 25 тис.

членів і кандидатів у члени партії. Кількість партійців зростала також за рахунок комуністів, демобілізованих з армії, колишніх партизан і підпільників та внаслідок нового прийняття в партію. У січні 1946 року у західних областях України діяло понад 2 тис. парторганізацій, котрі об'єднували 28,5 тис. комуністів. Характерно, що понад 53 % комуністів західних областей України були росіянами та ще 30 % представниками інших народів СРСР.

Партійні органи – ЦК КП(б)У, обкоми, міськкоми, райкоми партії – були політичними центрами, зосереджуючи основні важелі влади. Їхня влада над суспільством ґрунтувалася на мережі підзвітних парторганізацій промислових підприємств і установ та номенклатурі – посадовцях, призначення і звільнення яких становило компетенцію партійних органів. Сучасні дослідники зазначають, що напередодні німецько-радянської війни, внаслідок масових репресій, суттєво знизився творчий, інтелектуальний потенціал суспільства. У повоєнний час ситуація в цій сфері ще дужче погіршилася. У 1948 році лише 54 % секретарів обкомів Компартії України, тобто лише кожний другий, мали вищу освіту. Значно гіршою була картина у нижчих за рангом партійних органах.

Яскравий представник такого типу апаратників – секретар Львівського обкому КП(б)У Іван Грушецький. Партійну кар'єру він розпочав ще у Комітеті незаможних селян. Упродовж 15 років перебував на різних посадах районного рівня. У 1937 році розпочалося його карколомне сходження щаблями адміністративної драбини: Дніпропетровський облвиконком та обком партії, Станіславський, Чернівецький обкоми КП(б)У, де він обіймав посади секретарів. На початку 1944 року його призначили першим секретарем Львівського обкому. Диплом про вищу освіту І. Грушецький здобув лише у 1957 році (без відриву від виробництва, а працював тоді першим секретарем Волинського обкому партії, закінчивши ВПШ при ЦК КПРС).

Такі керівники могли чітко й оперативно виконувати вказівки “згори”, але не мали широти кругозору, були неспроможні

самостійно мислити і приймати зважені, відповідальні рішення. Вони пройшли сувору школу “сталінського виховання”, навчилися беззастережно підкорятися партійній дисципліні, тому саме на них опирався тоталітарний режим у реалізації своїх планів.

Наслідуючи стиль роботи ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, партійні органи УРСР намагалися розв’язувати буквально всі питання не лише партійної політики, але й державного та господарського управління, в тому числі розподілу матеріальних ресурсів, на-сінневих фондів і т. п. В обласних, міських, районних комітетах партії були створені відділи промисловості, транспорту, сільсько-го господарства, освіти, культури, агітації і пропаганди. Вони дублювали або часто й підмінювали відповідні структури вико-навчих комітетів рад. Без відома парторганів не можна було ви-рішити жодного суттєвого кадрового питання. Обласних, міських та районних керівників різних рангів, директорів підприємств та їхніх заступників, керівників вищих навчальних закладів і нау-кових установ вводили до номенклатури партійних комітетів. Така практика суперечила суспільним інтересам, розколювала населення, перешкоджала в службовому просуванні компетент-них, ділових, але безпартійних людей. Можна стверджувати, що у повоєнний період сталінський режим виплекав і утвердив образ “ідеального” керівника, де компетентність, демократизм, всебіч-на освіченість, чесність і принциповість не становили головних чеснот. У фаворі були гарна анкета, пробивна сила та вміння до-тримуватися “генеральної лінії” партії, впроваджуючи її в життя. У такий спосіб система сама тиражувала керівників – нефахівців, тобто людей мало- або зовсім неосвічених. Вони не знали справи, але засвоювали гасла тогочасної радянської політики.

Після звільнення областей України від німецької окупації формувалися (але не обиралися) радянські державні органи. Пре-зидія Верховної Ради УРСР у погодженні з ЦК КП(б)У затверджу-вала обласні виконавчі комітети Рад депутатів трудящих. Облви-конками затверджувалися у складі голови, заступника голови,

секретаря і 7–8 членів. Облвиконкоми, відтак, затверджували виконкоми міських і районних Рад.

Для радянської політичної системи типовим було переплетення партійних і державних структур. Це засвідчувало подвійну структуру влади й існування симбіозу партії – держави. Така практика виявлялася в тому, що до складу всіх обласних, міських та районних виконкомів рад входили секретарі відповідних партійних комітетів. Ядро виконкомів Рад усіх рівнів становили члени ВКП(б).

У 1946–1948 роках в Україні відбулися вибори до вищих і місцевих органів влади. У лютому 1946 року на виборах до Верховної Ради СРСР, за офіційними даними, в голосуванні за “кандидатів Сталінського блоку комуністів і безпартійних” взяло участь 99,84 % населення. Через рік, на виборах до Верховної Ради УРСР, трудящі республіки знову “виявили однотайність”: у голосуванні взяло участь 99,96 %, а за кандидатів “непорушного блоку” проголосувало 99,47 % населення. У грудні 1947–січні 1948 років вибори до місцевих рад депутатів трудящих також засвідчили “високе політичне піднесення радянського народу”. Існуюча практика передбачала, що в бюлетень вносили лише одну кандидатуру. Партійні органи попередньо визначали кількість серед депутатів комуністів та безпартійних, робітників, селян, інтелігенції, молоді та жінок.

Реальна картина “виборів” мала значно прозаїчніший вигляд. Звичайно, чимало громадян, котрі свідомо підтримували владу, вважали вибори всенародним святом. Інші сприймали вибори як обов’язкове голосування, остерігаючись можливих неприємностей, каральних санкцій. При цьому більшість виборців переймалася звичайними життєвськими проблемами, що підтверджували запитання людей на передвиборних зібраннях, зафіксовані в інформаційних зведеннях оргінструкторського відділу й інших документах ЦК КП(б)У.

Водночас траплялися численні вияви політичного протесту. Вони полягали в розповсюдженні листівок, знищенні та псуванні

агітаційних плакатів, портретів керівників партії, держави тощо. Населення західних областей України під впливом діяльності ОУН і УПА здебільшого бойкотувало перші повоєнні вибори, хоча в офіційних повідомленнях стверджувалося, що населення одностайно голосувало “за”.

Складовими радянської політичної системи були громадські організації – комсомол, профспілки, наукові, творчі спілки та ін. З-поміж них найчисельніші – профспілки. Вони в умовах тоталітаризму повністю підпорядковувалися партії – державі, навіть перетворилися на своєрідну напівдержавну структуру, яка виконувала чітко окреслені політичні та ідеологічні функції. Головна функція профспілок – захисна – відійшла на задній план. Вони мусили виконувати насамперед виробничі завдання: організація робітників і службовців “на боротьбу” за неухильний розвиток господарства. Фактично профспілки стали додатком адміністрації і мали забезпечувати виконання планів, підвищення продуктивності праці.

Інша громадська організація – комсомол – об’єднувала молодь і працювала з підростаючим поколінням, слугуючи джерелом, з якого поповнювала ряди партія. Комсомол сприяв також мобілізації молоді на виконання господарських завдань, будівництва численних об’єктів енергетики, вугільної, металургійної, гірничорудної промисловості, освоєння цілинних земель.

Отже, специфіка радянського тоталітаризму полягала в переплетенні партійних і державних структур, функціонуванні цілісного владного суб’єкта – партії – держави. Цьому владному суб’єктові підпорядковувалися громадські організації, інші ланки політичної системи, а через них – різні вияви суспільного життя. Місцеві ради депутатів трудящих, які теоретично вважалися органами власне державної влади, таких функцій були позбавлені й слугували поширенню та зміцненню контролю партії – держави над усіма громадянами. У системі державних органів виконавчі структури домінували над представницькими, штатний апарат –

над депутатським корпусом, а названа система повністю підпорядковувалася “керівним вказівкам партії”. В умовах радянського тоталітаризму діяв особливий тип “демократії”, коли вибори депутатів були безальтернативними, радянські органи цілковито залежали від партійних комітетів, народні обранці одностайно схвалювали рішення, підготовані апаратом.

У 1949 році в СРСР гучно відзначався ювілей “великого вождя”. У той час газети, журнали, радіо захлиналися від потоку епітетів: «Сталін – світоч комунізму. Сталін – найгеніальніший і найлюбиміший в усіх часах вождь незліченних мільйонів, друг, учитель, батько народний. Це він – наш Ленін сьогодні, великий соратник і продовжувач справи Ілліча. Він – прапор усього трудового людства. Він – разом з Леніним – творець більшовицької партії і радянської держави, він – вождь і учитель партії, великий стратег соціалістичної революції, корифей науки”.

Йосипу Сталіну присвячували вірші, пісні й полотна. Його іменем називали міста, заводи і гірські хребти. Він поставав перед очима людей в образі осяйного напівбога, “сонця нашої ери”. З усіх кінців України надходили звістки про “небувале” піднесення соціалістичного змагання на честь сімдесятиріччя від дня народження товариша Й. Сталіна. У ті дні газета “Радянська Україна” писала: “В народному фольклорі є мудре визначення ролі товариша Сталіна в усій нашій діяльності: «Що б ми не робили – чи ткали, чи кували, чи ліс рубали, чи дім будували – в усякому ділі нашого успіху тільки друга половина. Першу за нас Сталін уже зробив»”.

Таке оспівування й обожнювання, така вражаюча міфологізація особи служила духовною підвалиною диктатури. Чи можна протиставити себе генію, велетню? Хіба можна дозволити собі хоча б найменший сумнів у правильності політичного курсу, визначеного самим Й. Сталіним? У пресі називали його “творцем Української радянської держави, визволителем і збирачем українських земель”, неодмінно зазначаючи, що “завдяки його невтомному піклуванню так пишно розквітла в братерській сім’ї

наша соціалістична Україна”. Недарма, зовсім не з чиєїсь примхи поняття “вождя” дбайливо плекалося пропагандою, а його антитезою стало поняття “простих людей” – гвинтиків велетенської і складної машини. В цьому втілювався один із механізмів становлення, а пізніше збереження режиму особистого панування та всього владного механізму.

1.2. Урегулювання територіальних питань і зміни у складі населення України

Для українців найважливішим територіальним питанням, яке було вирішеним у завершальний період війни, стало приєднання західних областей України до УРСР. Й. Сталін переконав президента США Ф. Рузвельта і Прем’єр-міністра Великобританії В. Черчилля погодитися на це приєднання, мотивуючи тим, що на цих територіях українці становлять більшість населення. В результаті у 1945 році на Ялтинській конференції було вирішено провести кордон між Польщею і Україною по так званій “лінії Керзона”.

Чому ж Й. Сталін так наполягав на приєднанні Західної України? На думку канадського (українського походження) історика Ореста Субтельного, зовнішнім виправданням цього було те, що немає нічого природнішого, як возз’єднання пригноблених західних українців зі своїми братами у Радянській Україні. Проте оскільки сумнівно, щоб Й. Сталін переймався інтересами українців, то, очевидно, певну роль тут відіграли його власні політичні цілі. Поляки були неспроможними протистояти йому у військовому відношенні, тому Й. Сталін просто не відчував потреби повертати їм Галичину й Волинь. До того ж, оволодівши Галичиною,

СРСР дістав вигідну стратегічну позицію щодо Польщі, Угорщини та Чехо-Словаччини. І нарешті, Й. Сталіну не терпілося розгромити український націоналізм, а для цього він мав загасити його вогнище в західних областях України.

Урегулювання територіального питання з Польщею передбачало також обмін населенням. 9 вересня 1944 року Польський Комітет Національного Визволення й уряд УРСР підписали угоду про обмін населенням. Стосувалася вона поляків – колишніх польських громадян, які проживали в західних областях України, та українців у південно-східних повітах Польщі. Згідно з угодою, обмін населенням мусив бути добровільним, однак обидві сторони на практиці прагнули позбутися зі своєї території небажаної людності.

Восени і взимку 1944 року до УРСР виїхала частина населення за бажанням (близько 40 тис. осіб). Однак переважна більшість українців не бажали залишати свої домівки справедливо вважаючи Лемківщину, Надсяння і Холмщину своєю споконвічною землею. Натомість прокомуністична польська влада вдалася до примусу. До виселення було підключено Польське військо, міліцію, уряд безпеки. Почався терор проти українського населення, масові вбивства, підпали цілих сіл. З великою жорстокістю діяли також польські підпільні збройні формування. У березні 1945 року один із таких підпільних загонів напав на село Павлокому Перемишльського повіту, де було вбито 365 людей. У квітні того ж року подібна трагічна доля спіткала жителів села Пискоровичі Ярославського повіту. Зі спогадів очевидців випливає, що особливою жорстокістю відзначалися звичайні польські бандити, для яких була одна мета: вбивати українців і грабувати їхнє майно.

Незважаючи на моральний тиск, масові вбивства і залякування, значна частина українського населення і надалі не погоджувалася на переселення. Тоді польська адміністрація прийняла рішення змусити їх це зробити.

У вересні 1945 року в Надсяння, Холмщину і Лемківщину було скеровано три дивізії піхоти Війська Польського. Головним завданням військових було виселення українців. У процесі цієї акції військо, функціонери безпеки палили села, вбивали людей. Завдяки військовим загонам польській владі вдалося до початку серпня 1946 року виселити до УРСР понад 480 тис. українців. За підрахунками польських істориків Г. Мотики і Т. Ольшанського у процесі депортації 1944–1946 років загинуло з польських рук близько 6–7 тис. осіб, переважно цивільного українського населення.

Однак виявилось, що навіть залучення війська до виселенської акції не забезпечило повної депортації всіх українців. У кінці 1946 року на території Лемківщини, Надсяння і Холмщини ще проживало приблизно 200 тис. осіб української національності. Польське партійно-державне керівництво вирішило депортувати українців на західні і північні землі Польщі. 28 квітня 1947 року оперативна група “Вісла” в кількості 20 тис. солдатів, функціонерів уряду безпеки та міліції розпочала депортацію українців. У процесі акції “Вісла” жорстокими методами військо депортувало близько 150 тис. осіб. Це мотивували необхідністю розгрому загонів УПА, але насправді йшлося про усунення українців зі споконвічних етнічних земель та їх асиміляцію у польському середовищі.

За угодою від 9 вересня 1944 року розпочалося переселення зі західних областей України поляків. До 1 вересня 1946 року до Польщі виїхало 790 тис. осіб.

Поляки виявилися не єдиною етнічною спільнотою, присутність якої в Україні різко зменшилася. До 1939 року тут проживало близько 650 тис. німців, переважно нащадків колоністів XVIII століття. Побоюючись того, що вони можуть стати на бік своїх співвітчизників, що напали на СРСР, Й. Сталін наказав евакуювати майже всіх німців до Середньої Азії.

У травні 1944 року Й. Сталін наказав депортувати кримських татар. Їх звинуватили у масовому дезертирстві на початку війни

та повальній співпраці з німецькими окупантами. Також подібні звинувачення були висунуті іншим народом Криму. Виселення татар до Центральної Азії розпочалося 18 травня. До початку липня депортовано 225 тис. осіб: 183 тис. кримських татар, 12 тис. болгар, 9,5 тис. вірмен, 15 тис. греків та 4 тис. представників інших народів. Ще 9 тис. кримців у 1945 році були відправлені на заслання з Червоної армії. Внаслідок депортацій, ще до кінця війни загинуло понад 30 тис. виселених. Та найтрагічніша доля спіткала українських євреїв. Унаслідок нацистських екзекуцій з 2,7 млн. євреїв, що мешкали серед українців у 1930-х роках, залишилося лише 800 тис. Німецьку окупацію пережили одиниці, але в повоєнні роки на Україну повернулися майже всі ті, хто свого часу евакуювався на схід СРСР.

Перемога у війні створила умови для вирішення долі споконвічної української землі – Закарпаття. Коли у жовтні 1944 року Червона армія визволила цей край від угорської окупації, створилася можливість для возз'єднання його з Україною. У листопаді 1944 року таке рішення ухвалив I з'їзд Народних депутатів Закарпатської України у м. Мукачево. Уряд Чехо-Словаччини пішов назустріч прагненням закарпатців. 29 червня 1945 року в Москві було підписано угоду між СРСР та Чехо-Словаччиною про Закарпатську Україну, за якою вона входила до складу Української РСР.

У 1947 році укладено договір між СРСР і Румунією. Москва переконала уряд Румунії відмовитися від претензій на Північну Буковину. Відтак, західноукраїнські землі з понад семимільйонним населенням та 110 тис. км² території стали складовою України.

Після війни в Україні й особливо у західних областях, відчувалася гостра нестача промислових робітників та спеціалістів. Для заповнення цих посад в Україну, особливо у міста, переселялися заохочувані радянською владою сотні тисяч росіян. Про швидко зростаючу їхню кількість свідчить така статистика: якщо у 1939 році в Україні проживало 4 млн. росіян, тобто 12 % від усього населення, то до 1959 року – майже 7 млн., або 16 %. У цьому

процесі суспільство України перетворювалося з багатфункціонального на переважно двонаціональне, в якому українська більшість існувала пліч-о-пліч із постійно зростаючою російською меншістю.

1.3. Стан промисловості та сільського господарства

Із завершенням війни політичне керівництво СРСР на чолі з Й. Сталіним повернулося до сформульованого ще у передвоєнний час положення про завершення будівництва соціалізму й початок переходу до комунізму. Висунення такої мети перед народом тоді, коли країна ще не отямилася від руйнівної війни, було явним безглуздом.

У першому повоєнному п'ятирічному плані економічного розвитку (1946–1950 років) головну увагу звертали на відбудову і подальший розвиток промисловості, ставили завдання довести валовий показник промисловості до рівня 1940 року, навіть перевершити його. І це тоді, коли в Україні, наприклад, промислове виробництво у 1945 році, становило лише 26 % рівня 1940 року.

Перевагу у відбудові віддавали кількісним показникам перед якісними, що не сприяло технологічному оновленню промисловості, хоча певний ефект модернізації дало використання обладнання, отриманого як репарації після капітуляції Німеччини.

Ще один шанс на технологічний прорив було упущено, коли Й. Сталін відкинув американський “план Маршалла”, за яким іноземним державам з федерального бюджету США надавали допомогу у вигляді низькопроцентних довготермінових кредитів або безвідплатних субсидій. Умови “плану Маршалла” прийняли

уряди 17 західноєвропейських країн. Керівництво СРСР різко засудило і відкинуло цей план як “вияв американського імперіалізму”. Під тиском СРСР були змушені відмовитися від допомоги і підпорядковані Москві країни Центрально-Східної Європи. Натомість за 1948–1951 роки за “планом Маршалла” європейські країни отримали фінансову допомогу у розмірі 17 млрд доларів США. “План Маршалла” значною мірою сприяв післявоєнному відновленню економік європейських країн, стабілізації їхнього внутрішнього життя і зміцненню демократичних інститутів у цих державах.

В УРСР, як і загалом у Радянському Союзі, увагу акцентували на посиленому розвитку оборонної та видобувної галузей промисловості, що призвело до надмірного розбухання “оборонки” за рахунок інших галузей економіки, передусім сільського господарства та легкої промисловості, а також виснаження природних ресурсів. Ці перекоси, закладені в економічну стратегію в повоєнні роки, зумовили її безперспективність у наступні десятиріччя.

У промисловості України насамперед відбудовувалася важка індустрія та залізничний транспорт, а також шахти Донбасу. За 1946–1950 роки відбудовано 129 зруйнованих шахт, загальною потужністю 52 млн т на рік; закладено 60 нових шахт, тобто відновлено довоєнну потужність галузі. Переважно відбудовані залізниці в Донбасі, на Криворіжжі, а також інші важливі залізниці.

У металургії відбудовано заводи “Азовсталь”, “Запоріжсталь”, ім. Г. Петровського, ім. Ф. Дзержинського та ін. Обсяг виробництва окремих видів продукції (прокату чорних металів, залізної руди) перевищив довоєнний рівень, а інших (сталі, чавуну, коксу) – досягнув 93–95 %. Ставали до ладу заводи машинобудування – Харківський тракторний завод, Київський “Більшовик”, Ворошиловградський паровозобудівний та інші.

Однак підприємства легкої промисловості відбудовувалися значно повільніше: 1950 року її валова продукція становила всього 79 % довоєнного рівня.

У повоєнні роки розпочалася індустріалізація західноукраїнських земель. Поряд із удосконаленням традиційних для регіону галузей промисловості – нафтогазової та лісообробної – значні кошти вкладали в розвиток нових – машинобудування, приладобудування, автомобілебудування тощо. Внаслідок вивчення надр краю тут виявлено нові нафтові, газові, вугільні, сірчані родовища. Почалося освоєння Львівсько-Волинського вугільного басейну.

Зростання промисловості проте не призвело до підвищення життєвого рівня населення. Традиційне для радянського режиму нехтування випуском товарів споживання дійшло до крайнощів: купити взуття й одяг стало проблемою. Більшість людей у цей час погано харчувалися і бідно одягалися.

У грудні 1947 року в СРСР проведено грошову реформу з одночасною ліквідацією карткової системи постачання продовольчих і промислових товарів. Грошова реформа мала яскраво виражений конфіскаційний характер. Влада розв'язувала проблеми (зокрема інфляцію воєнного часу) за рахунок населення. Нові рублі обмінювали у співвідношенні 1:10. Усі заощадження на руках у населення одразу ж знецінилися. Ті, хто тримав свої заощадження в ощадних касах, теж втрачали, але менше. Якщо вклад не перевищував 10 тис. рублів, обмінювали три старі рублі на два нові. У 1950-х роках середньомісячна зарплата робітників і службовців УРСР становила 700 рублів. Але вона не забезпечувала гідного життя.

З найбільшою очевидністю невдачі відбудови виявилися у сільському господарстві – цій хронічно відсталій галузі радянської економіки. У роки війни сільське господарство постраждало ще більше як промисловість, втративши більшу частину поголів'я худоби й техніки. Бракувало навіть найпростіших землеробських знарядь. У плуг доводилося впрягати корів, а подекуди впрягалися й самі жінки-колгоспниці як основна сила землеробства. Жителі сіл були позбавлені свободи пересування, оскільки не мали паспортів. Оплата праці колгоспників була просто мізерною.

За таких умов виснажлива праця колгоспників не забезпечувала зростання виробництва сільгосппродукції. Навпаки, сільське господарство почало занепадати. У 1945 році Україна продала державі зерна на 40 % менше, ніж до війни. Та це не перешкодило керівникам СРСР вивозити хліб за кордон. Ресурси колгоспів і колгоспників, задавлених податками, залишалися жалюгідними. І це далось взнаки, коли в 1946 році сталася посуха. На вцілілих площах урожай зернових становив у середньому 3,8 ц з гектара. Такими ж низькими були врожаї картоплі, овочів та інших культур. Але союзний уряд встановив для України завищений і нереальний план хлібозаготівель. Унаслідок цього взимку 1946–1947 років в Україні почався голод, який охопив більшість областей, окрім західних, що спричинило поширення дистрофії, стрімке зростання смертності, а в окремих регіонах навіть випадки канібалізму. Тоді від голоду померло близько 800 тис. осіб.

У повоєнні роки селянин жив переважно зі свого присадибного господарства, практично не маючи прибутку з колгоспної праці. Селяни, по суті, працювали в колгоспах за «палички», тобто за позначки про відпрацьовані трудовні. Й. Сталін та його оточення навіть в особистих підсобних господарствах колгоспників побачили небезпеку, обклавши їх надмірними податками. Кожен селянський двір повинен був платити податок за землю, а також постачати державі, незалежно від того, посильно це йому чи ні, встановлену кількість м'яса, молока, яєць та інших продуктів. Обкладання податком кожного дерева й куща в садку колгоспника часто змушувало його вирубати фруктові дерева та ягідні кущі.

А в західних областях у цей час влада приступила до колективізації села. Курс на прискорену організацію колгоспів і витіснення одноосібних господарств був взятий на пленумі ЦК КП(б)У, який відбувся у березні 1947 року. У червні того ж року ЦК КП(б)У і Рада Міністрів УРСР прийняли постанову про поліпшення політичної і сільськогосподарської роботи в західних областях, у якій поставлено чітку мету – “наздогнати східні області”. Після

цієї постанови в західних областях України розпочали суцільну колективізацію. Владні структури почали “переборювати опір куркульства”, обмежувати міцні селянські господарства, яким на 50 % збільшили норму поставок сільгосппродукції та на 1–3 місяці скоротили термін її здачі. Усіх заможних селян, навіть середняків, які відмовлялися вступати до колгоспу, обкладали високими податками, що часто перевищували доходи господарства. Чимало селян не змогли сплатити таких податків. Відтак, їхні господарства безпідставно визнавали куркульськими, відбирали землю, худобу, реманент, усе майно передавали колгоспам, а сім’ї висилали в Сибір, до Казахстану, Середньої Азії.

Західноукраїнське селянство чинило впертий опір колективізації. Він проявлявся у різних формах: від непокори, саботажу, до участі в збройних формуваннях УПА. Селяни насамперед масово відмовлялися підписувати заяви про вступ до колгоспу під страхом репресій та фізичних знущань. У ряді сіл Львівської та Закарпатської областей у 1947 році під час жнив і проведення хлібозаготівель відбулися збройні виступи. Влада все більше вдавалася до примусу, погроз, залякування, шантажу, вивезення в Сибір і навіть вбивств. У Волинській області за перше півріччя 1947 року лише офіційно було зареєстровано 39 випадків порушення законності при організації колгоспів (побиття селян, вилучення в них майна, погроза зброєю). Аби змусити селян вступити до колгоспів, їх кидали у підвали, де по кілька днів тримали без їжі. Ось як організовували колгосп у січні 1949 року в селі Торгів Поморянського району Львівської області: “Бригада працівників надісланих у район, держала селян, у тому числі жінок з дітьми у підвалі, заяви про вступ до колгоспу були вимазані кров’ю з розбитих носів. Уповноважені вкладали перо між пальці, водили по паперу”. Протягом 1949 року із Львівської області було виселено у відділені райони СРСР 924 селянські сім’ї, яких безпідставно зараховано до куркулів, у Станіславській – 610, Закарпатській – більше 1 000.

До кінця 1949 року в західних областях України було створено 6 тис. колгоспів, які охопили 61 % селянських господарств. На 1 липня 1950 року в західному регіоні України майже 1,5 млн (98,7 %) селянських господарств були колективізовані. Це означало, що насильницька форсована колективізація села завершилася. Щоправда, у гірських районах Станіславської і Закарпатської областей організація колгоспів тривала ще на початку 1950х років. До цього часу був придушений повстанський рух. З літа 1950 року режим розпочав ліквідацію 70 тис. хуторів, мешканці яких подавали повстанцям допомогу харчами, одягом, схованками.

Насильницька колективізація в краї набула характеру гострої боротьби. На її темпи та методи значною мірою впливала збройна боротьба з учасниками національно-визвольного руху. Від результатів цієї боротьби залежала і доля колективізації. Ціною величезних зусиль і численних жертв тоталітарна влада нав'язала західноукраїнському селянству радянську модель колективного господарювання. Проте поліпшення справ у сільськогосподарському виробництві краю не відбулося. Сільське господарство в західних областях, як і в цілій УРСР, залишалося у вкрай занедбаному стані, що було неминучим наслідком примусово проведеної колективізації, яка шляхом прямого розкуркулення або ж економічної експропріації – через податки, штрафи й конфіскації – знищила кращі селянські господарства. Такий стан пояснювався й надмірним стягуванням коштів зі села для потреб індустріалізації, зміцнення оборонної могутності СРСР. Серед головних причин відставання була й низька матеріальна зацікавленість селянства, яке ледве зводило кінці з кінцями.

Колективізація західноукраїнського села зумовила суттєві зміни в структурі населення. На кінець 50-х років суспільна група колгоспників (разом із непрацюючими членами сімей) становила майже 55,5 % населення регіону.

У результаті економічного переустрою західноукраїнського села тут виник як і в східних областях УРСР, новий тип сільського

працівника – колгоспник. За тоталітарного режиму він опинився в умовах правової та соціально-економічної незахищеності (відсутність паспортів, позасудові покарання, необґрунтовані високі податки, відсутність гарантованої оплати праці та ін.).

Радянізація у західноукраїнському селі, що відбувалася через колективізацію, розпочала суспільний процес, який можна назвати розселенням селянства. Суть його зводилася до втрати селянами статусу власників – господарів – і фактичне перетворення їх у найманих сільськогосподарських працівників одержавленої форми господарювання – колгоспів. За своїм характером цей процес означав новітнє закріпачення селянства радянською тоталітарною системою.

УРСР відновила свій промисловий потенціал до 1950 року, але сільське господарство відставало й досягло довоєнного рівня аж у 1960-ті роки.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Чому повоєнний радянський режим мав тоталітарний характер?
2. Назвіть складові частини радянської політичної системи.
3. У чому полягає особливість радянської виборчої системи?
4. Охарактеризуйте зміни у складі населення України в повоєнні роки.
5. Розкрийте головні суперечності в промисловому розвитку України.
6. Якими методами впроваджувалася суцільна колективізація в західних областях України.

Рекомендована література

- Арон Р. Демократия и тоталитаризм / Р. Арон. – Москва, 1993.
Баран В. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.) / В. Баран. – Львів, 2003.
Десять буремних літ. Західноукраїнські землі в 1944–1953 роках / упоряд. В. Сергійчук. – Київ, 1998.

Зубкова Е. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953 / Е. Зубкова. – Москва, 1999.

Когут П. Колективізація в західноукраїнському селі / П. Когут. – Львів, 2000.

Кондратюк К. Голод 1946–1947 рр. в Україні / К. Кондратюк // Вісник Львівської комерційної академії. – Львів, 2010. – (Серія гуманітарні науки ; вип. 9).

Кондратюк К. Україна: західні землі: 1944–1953 / К. Кондратюк. – Львів, 2011.

Ковпак Л. Найближча історія: Україна в 1945–2000 / Л. Ковпак. – Київ, 2007.

Сергійчук В. Депортація поляків з України / В. Сергійчук. – Київ, 1999.

Шаповал Ю. Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії / Ю. Шаповал. – Київ, 2001.

РЕПРЕСИВНА ПОЛІТИКА ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ (1945–1953 РОКИ)

2.1. Ідеологічний наступ сталінізму

Партійне керівництво СРСР було занепокоєне тим, що мільйони радянських людей – ті, котрі жили у зоні німецької окупації, потрапили в полон, працювали на примусових роботах, – зазнали впливів західного способу життя. Крім того, до СРСР після війни було приєднано території, населення яких ставилося до радянської політичної і соціально-економічної системи з недовірою або й вороже. Тому, на думку Й. Сталіна, влада повинна була посилити контроль над суспільством, особливо в галузі ідеології.

Йосип Сталін довірив завдання проводити ідеологічну роботу своєму соратнику Андрію Жданову, який зайняв посаду Секретаря ЦК ВКП(б) з питань агітації і пропаганди. Починаючи з 1946 року почалися періодичні викривальні кампанії, так звана “ждановщина”. Їхньою метою було залякування населення, насамперед інтелігенції. Було видано постанови ЦК ВКП(б) “Про журнали «Звезда» і «Ленинград»”, “Про репертуар драматичних театрів і заходи щодо його поліпшення”, “Про кінофільм «Большая жизнь»”,

у яких видатних письменників, поетів, митців безпідставно звинувачено у різних збоченнях.

В Україні поплічники А. Жданова були особливо активними. Відображенням репресивної тенденції щодо інтелігенції була низка розгромних постанов ЦК КП(б)У: “Про журнал сатири і гумору «Перець»”, “Про журнал «Вітчизна»”, “Про репертуар драматичних і оперних театрів УРСР і заходи щодо його поліпшення” (1946 року); “Про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР”, “Про перевірку виконання Спілкою письменників України постанови ЦК ВКП(б) про журнали «Звезда» і «Ленинград»” (1947 року); “Про стан і заходи поліпшення музичного мистецтва на Україні у зв’язку з постановою ЦК ВКП(б) «Про оперу “Большая дружба” В. Мураделі»” (1948 року) та ін. Почалася тривала кампанія проти “ідеологічних збочень” багатьох діячів науки і культури. Викриття в їхньому середовищі так званих українських буржуазних націоналістів, “космополітів”, до яких було віднесено чимало достойних людей, чи не відразу набуло погромного характеру. Махровим цвітом розцвіла демагогія. З’явилися любителі безвідповідально кидатися звинуваченнями в буржуазному націоналізмі, космополітизмі, формалізмі, низькопоклонстві перед буржуазною культурою тощо, огульно приписуючи їх відомим, заслуженим перед народом літераторам, художникам, композиторам, суспільствознавцям.

Партійні органи найгостріше критикували кінорежисера О. Довженка, поета М. Рильського, прозаїка Ю. Яновського. У Львові – істориків І. Крип’якевича, М. Кордубу, літературознавців М. Возняка і М. Рудницького.

Дослідник цієї проблематики історик Олександр Луцький у передмові до збірника документів “Культурне життя в Україні” зазначив, що список ненадійних постійно поповнювався новими іменами письменників і науковців, котрі десь необережно скористалися словом, зміст якого комусь видався натяком на щось недозволене.

Прицільна критика не обійшла стороною Ірину Вільде, яку запопадливі чиновники від ідеології звинувачували у спотворенні радянської дійсності. Часто однобічними і зовсім необґрунтованими були гострі звинувачення на адресу літераторів А. Патрус-Карпатського, О. Маркуша, І. Керча, М. Поповича, І. Андрушка, Д. Лук'яновича, О. Дучимінської, художників А. Ерделі, С. Гебус-Баранецької, Р. Сельського, Г. Смольського, Ф. Манайла, З. Шолтеса, композиторів В. Барвінського, М. Колесси, В. Сімовича, Д. Задора, на долю більшості з яких випала не лише розносна критика, але й суворі оргвисновки.

У ці роки рідко згадували позитивно, частіше звинувачували в надуманих гріхах чимало представників творчої інтелігенції. Злі наміри, хибність, ідейну “кривизну” вбачали чиновники й у виставах театральних колективів, у роботі екскурсодів, музейних працівників, бібліотекарів. Навіть елементарна турбота про розвиток рідної мови, її чистоту вони кваліфікували як націоналізм. Про який рівень компетентності могло йтися, коли праці відомих львівських учених-філологів Л. Гумецької та А. Генсьорського оголосили неактуальними лише на тій підставі, що вони стосуються XIII століття, а серйозну провину М. Рудницького вбачали і в тому, що у нього – блискучого знавця французької літератури – серед улюблених письменників були М. Пруст і А. Жід – класики літератури XX століття. Проте і цього було достатньо, щоб ученого звинуватити у “низькопоклонстві перед буржуазною культурою”.

Таке нагнітання ситуації навколо боротьби “з проявами буржуазного націоналізму”, “космополітизму”, “низькопоклонства” перед Заходом, нетерпимість до будь-якого інакомислення, прагнення до повної уніфікації суспільної свідомості було невипадковим. Воно потрібне було для мовчазного прийняття народом багатьох насильницьких ініціатив і процесів тих часів, для виправдання непотрібних жертв, бідувань трудящих.

Особливо ретельно і прискіпливо співробітники спецслужб вивчали політичні настрої, реагування на проведені політичні та

економічні заходи західноукраїнської інтелігенції. Агентура по крихтах збирала необережно кинуті фрази, які могли б заплямувати інтелігентів в очах компартійного керівництва. Негласний контроль встановлювався фактично за кожним більш-менш помітним діячем культури. Під гаслами боротьби з “українськими буржуазними націоналістами” їх масово звільняли з роботи, арештовували, поза судовими рішеннями адміністративно виселяли до Сибіру. На Закарпатті, зокрема, кількість заарештованих “українських буржуазних націоналістів” протягом 1945–1947 років зросла у 8 разів. У Львівському державному університеті за час з вересня 1947 року до квітня 1948 року було звільнено як політично неблагонадійних, а також частково виселено в глиб СРСР 37 професорів, доцентів, асистентів. Подібні акції проводилися і в інших вузах.

Ще масштабнішими були репресії проти вчителів та культосвітніх працівників. Великих розмірів, особливо у Львові, на зламі 50-х років (після вбивства Я. Галана) набули виключення з вузів студентів. Традиційно першими постраждали ті, хто відмовлявся вступати в комсомол, відвідував церкву, вів розмови на “небезпечні” політичні теми, читав заборонену літературу, а також ті, чії батьки зволікали зі вступом до колгоспу, хто мав родичів серед осуджених чи депортованих.

Яскравим проявом ідеологічної агресивності сталінщини стало втручання в природознавство. Найбільше постраждали генетика і молекулярна біологія, які були оголошені буржуазною лженаукою. У 1948 році на різних нарадах і зборах гостро критикували провідних учених-біологів, яких змушували зрікатися своїх поглядів, відмежовуватися від “менделізму-морганізму” як прояву ворожої зарубіжної ідеології в біологічній науці. З університетів України, з медичних і сільськогосподарських інститутів було звільнено чимало викладачів. Після цього дослідження в галузі генетики та інших важливих розділах загальної біології в УРСР практично припинилися.

Ідеологічних переслідувань зазнали українські фізіологи академік О. Богомолець, професори Р. Кравецький, Д. Воронцов, М. Сиротін та інші – за спроби захистити “метафізичні концепції” і “ревізувати матеріалістичне вчення І. Павлова”.

Ще одна наука була потрактована як “ворожа” – кібернетика. Вона була фактично заборонена, що на тривалий час унеможливило дослідження у визначальній царині науково-технічного прогресу.

Суспільствознавцям була відведена невдячна роль коментаторів і адептів політичних рішень партії. Їхні дослідження, як і літературно-художню творчість, розглядали, по суті, лише як форми ідеологічної роботи. Історики, зокрема, повинні були доводити, що упродовж усієї історії лише Росія була носієм прогресу і тому вся її політика стосовно народу України та інших республік СРСР була незмінно прогресивною, оскільки вона передавала їм культуру російського народу. На догоду політичним цілям сталінського керівництва з історії України викреслювали не лише імена, а й історико-культурні пласти, які не вписувалися у створювані схеми.

Наприкінці 40-х років розпочалася чергова ідеологічна кампанія боротьби з “безродним космополітизмом”, яка мала відверто антисемітський характер. Чимало єврейських письменників, учених, художників було репресовано. Співробітники держбезпеки СРСР навіть сфабрикували “змову” групи єврейської інтелігенції, яка нібито планувала за допомогою “міжнародного єврейства” заволодіти Кримом і відокремити його від Радянського Союзу.

Апогей цього ідеологічного цькування настав у 1951 році, коли на вірш В. Сосюри “Любіть Україну” впало звинувачення у “націоналізмі”, а його автора змусили опублікувати принизливе каяття. Поета звинуватили у тому, що він оспівував не радянську, не соціалістичну, а “якусь одвічну Україну, Україну взагалі”. Тоді під розгромну партійну критику потрапило багато українських письменників і поетів, науковців Інституту української літератури імені Т. Шевченка.

Нещадні нападки були спрямовані також на українських композиторів за використання традиційних українських тем. Оперу К. Данькевича “Богдан Хмельницький” критикували за те, що росіянам у ній відведене недостатньо помітне місце. “Ідейні прорахунки” були знайдені у творчості Б. Лятошинського, П. Майбороди, О. Сандлера та ін.

Некомпетентне втручання у творчі процеси, адміністрування, заборонна практика нанесли українській культурі величезних втрат. Проте, попри всі труднощі, різного роду “проробки” і гоніння, несправедливості та заборони, краща частина діячів культури зберегла в ці трагічні часи своє творче обличчя, створила цікаві твори самобутні артефакти і наукові праці, що стали відомими далеко за межами України.

2.2. Ліквідація Української греко-католицької церкви

Уже в 1944 році сталінський режим розпочав наступ проти греко-католицької церкви з метою її ліквідації. Церква мала великий вплив на населення західноукраїнських земель, користувалася повагою і авторитетом. Вона нараховувала понад 3 тис. парафій і майже 4,5 тис. храмів, мала духовну академію, п’ять семінарій, 127 монастирів. У церкві, яку очолював митрополит, служило 10 єпископів, майже 3 тис. священників, виходило три щотижневі газети, 6 часописів.

Глава УГКЦ Андрей Шептицький у жовтні 1944 року надіслав листа до радянського уряду з пропозицією про вноормування відносин. У листопаді того ж року митрополит помер. Його місце посів архієпископ Йосип Сліпий, який у грудні з такою ж пропо-

зицією знову звернувся до уряду. Однак Й. Сталін взяв курс на ліквідацію церкви.

У квітні 1945 року львівська газета “Вільна Україна” помістила на своїх сторінках статтю “З хрестом чи з ножем”, яку написав Я. Галан (стаття вийшла під псевдонімом В. Расович). Через кілька днів після цього, 11 квітня 1945 року у Львові, Станіславі й Тернополі були заарештовані провідні представники греко-католицького духовенства, зокрема митрополит Й. Сліпий, єпископи М. Будка, М. Чернецький, прелати О. Ковальський та Й. Куницький, священники В. Белей, Р. Білик, С. Сампара, Й. Труш (у Львові), єпископи Г. Хомишин та І. Латишевський (у Станіславі), священник С. Веселовський (у Тернополі).

28 травня 1945 року у Львові була утворена центральна ініціативна група з возз'єднання греко-католицької церкви з православною. До неї увійшли представники трьох греко-католицьких єпархій у західних областях України – священник Г. Костельник від Львівської, декан А. Пельвецький від Станіславської та генеральний вікарій М. Мельник від Дрогобицько-Самбірської. Ініціативна група звернулася до Раднаркому УРСР з декларацією, в якій заявила про свій вихід з-під юрисдикції Ватикану, про бажання возз'єднатися з православною церквою та просила дозволу на проведення в західних областях відповідної пропаганди. 18 червня 1945 року уповноважений Ради у справах Руської православної церкви при Раднаркомі УРСР П. Ходченко повідомив, що уряд УРСР санкціонував ініціативну групу як тимчасовий орган і дозволив її діяльність. П. Ходченко повідомив, що ініціативна група виступає як єдиний тимчасовий церковно-адміністративний орган, котрому надається право керувати греко-католицькими парафіями в західних областях України та здійснювати возз'єднання з православною церквою. При цьому члени групи повинні були надсилати уповноваженому Ради в справах Руської православної церкви списки деканів, священників і настоятелів монастирів, які відмовляються підлягати юрисдикції ініціативної групи.

У лютому 1946 року делегація греко-католицького духовенства, яку очолив отець Г. Костельник, відвідала екзарха України, митрополита Київського і Галицького Іоанна. Гості порушили прохання про возз'єднання всіх членів делегації, що налічувала 13 осіб, з Руською православною церквою. Цей акт відбувся під час літургії, відправленої екзархом України Іоанном у малій Воздвиженській церкві Києво-Печерської лаври. Того ж дня священники А. Пельвецький та М. Мельник були пострижені в чернечий чин і висвячені в єпископи на урочистій цілонічній у кафедральному соборі св. Володимира. Сама ж хіротонія, згідно із традицією, відбулася окремо: отця А. Пельвецького – 24, а отця М. Мельника – 25 лютого, що стало завершальним кроком у підготовці Собору греко-католицької церкви.

8 березня 1946 року в кафедральному соборі св. Юра у Львові розпочав роботу Собор. На ньому були присутні 216 делегатів, що представляли три єпархії. У роботі Собору також брали участь 19 мирян, які мали право дорадчого голосу. З доповіддю виступив єпископ А. Пельвецький, котрий, зокрема, сказав, що за 9 місяців діяльності Центральної ініціативної групи до неї приєдналися 986 священників, від приєднання відмовилися 281. Основну доповідь виголосив протопресвітер Г. Костельник, який розповів про історію церковної унії в Україні та обґрунтував необхідність возз'єднання греко-католицької церкви з православною.

Відомо, що в підготовці і проведенні Собору активну участь брали працівники НКДБ. Очевидно, з метою тиску на учасників собору і підготовки громадськості західних областей України до ліквідації унії в пресі з'явилося повідомлення прокуратури УРСР про притягнення до судової відповідальності за антирадянську діяльність на користь німецько-фашистських окупантів у роки Великої вітчизняної війни митрополита греко-католицької церкви Й. Сліпого та єпископів М. Чарнецького, М. Будки, Г. Хомишина, І. Латишевського.

Після доповідей і дискусії Собор ухвалив постанову про ліквідацію унії. Делегати також ухвалили звернення до духівни-

цтва й вірних греко-католицької церкви, в якому закликали їх до возз'єднання з православною. Після цього на Собор прибув екзарх України, митрополит Київський і Галицький Іоанн з делегацією Московської патріархії. До Львова телеграфував предстоятель Руської православної церкви, який благословив труди Собору. Одне слово, тривало “возз'єднання” – насильницька ліквідація Української греко-католицької церкви.

У наступні роки греко-католицькі храми були передані православної церкві, у 230 храмах, що не “возз'єдналися”, церковну службу було припинено. Значна частина духовенства, яка не підтримала рішення Собору, зазнала репресій, переслідувань. Із пізніших документів відомо, що не побажали возз'єднатися 590 священиків, з яких 344 були заарештовані й засуджені.

У цей час влада розгорнула наступ проти греко-католицької церкви на Закарпатті. Наприкінці війни Мукачівська єпархія налічувала 433 священики, частина з яких згодом виїхала в інші країни. Місцевий єпископ перебував в Ужгороді, де діяла Духовна академія. Після львівського собору посилювалися переслідування греко-католицького духовенства Закарпаття, зокрема заарештовано отців А. Азарія, Т. Дурневича, М. Мукулу, І. Міню, М. Монді, І. Поповича, С. Уйгелі, К. Феделеша, звинувачених у співпраці з ворогом та “буржуазному націоналізмі”.

Однак створити ініціативну групу не вдалося, значною мірою завдяки зусиллям єпископа Т. Ромжі. Тож влада вирішила знищити владику, використавши для цього спецслужби. Міністерство держбезпеки УРСР організувало замах на єпископа і він помер 1 листопада 1947 року. На чолі греко-католицької церкви краю став отець М. Мурані, який до кінця боронив Церкву, остаточно ліквідовану в Закарпатті через два роки. Отже, у 1949 році відбулося “добровільне возз'єднання” Мукачівської єпархії з Руською православною церквою. Греко-католиків остаточно було поставлено поза законом. Але репресована Церква і далі діяла, тепер уже в підпіллі. Зруйнувавши інституцію, яка століттями

слугувала мостом між католицьким Заходом та православним Сходом, сталінський режим розірвав усі інституційні, релігійні та культурні зв'язки із Європою.

2.3. Придушення українського національно-визвольного руху

Політична ситуація, з якою радянський режим з перших днів свого повернення зіткнувся в західних землях України, помітно відрізнялася від того, як її висвітлювали в більшовицьких засобах масової інформації. В них національний рух охарактеризовано як рух одиниць, купки політичних діячів, що зв'язані з німецькими окупантами і не користуються підтримкою основної маси населення. Однак насправді все виглядало зовсім інакше. ОУН і УПА мали в західних областях України досить широку і масову підтримку з боку місцевого населення.

На початку 1944 року УПА поділялася на чотири групи: УПА-Північ, УПА-Захід, УПА-Південь, УПА-Схід. Кожна з груп поділялася на воєнні округи, а вони своєю чергою – на тактичні відтинки.

З наступом Червоної армії на західні землі України УПА закликала до “повного визволення українського народу з-під московсько-більшовицького та німецького гніту”. Свою мету вона вбачала в побудові самостійної, соборної української держави.

У дослідників через брак достовірних джерел досі немає єдиної думки щодо чисельності УПА у цей час. Одні вважають, що на початку 1944 року кількість бійців УПА сягала до 100 тис. Інші доводять, що зі зброєю було близько 45 тис. осіб. Окрім цього, по селах і містечках проживало чимало підпільників і симпатиків ОУН і УПА.

До складу головного проводу ОУН входили Р. Шухевич (“Тур”), Д. Маївський (“Тарас”), Р. Волошин (“Павленко”), М. Арсенич (“Михайло”), Д. Грицай (“Перебийніс”), М. Прокоп (“Володимир”), Р. Кравчук (“Петро”), Д. Клячківський (“Охрім”), В. Кук (“Леміш”), Д. Ребет (“Орлян”), О. Логуш (“Іванів”). Тоді ж повністю сформувалася Головна команда УПА. Повстанський штаб було розташовано біля м. Миколаєва на Львівщині. Провід ОУН очолив Роман Шухевич. З листопада 1943 року він був головнокомандуючим УПА. На початку 1944 року в УПА вже були добре вишколені та озброєні загони, які могли виконувати важливі бойові завдання.

У середовищі УПА, яке перетворилося у всеукраїнську надпартійну збройну силу, визріла ідея об’єднання всіх політичних формувань, незалежно від ідеологічної та світоглядної орієнтації у представницький орган керівництва визвольною боротьбою українського народу. У липні 1944 року біля села Недільня на Львівщині відбувся Великий збір представників регіонів України різних політичних сил та орієнтацій. Він проголосив утворення Української головної визвольної ради (далі УГВР), ухвалив устрій тимчасового українського парламенту, обрав керівні органи. Президентом УГВР обрано колишнього члена Центральної Ради Кирила Осмака. Генеральний Секретаріат (уряд) і міністерство військових справ очолив Р. Шухевич. Збір затвердив постанови надзвичайного збору ОУН(Б) 1943 року, який проголосив курс на демократизацію, скасував принцип однопартійності у суспільстві та державі і таким способом суттєво трансформував програму ОУН, зробив її прийнятною для широкого загалу України.

Зміцнення УПА проходило на тлі великих успіхів Червоної армії. На початку лютого 1944 року. Перший український фронт генерала М. Ватутіна захопив Рівне і Луцьк. Другий український фронт дійшов до Ясс, а третій і четвертий вели успішні наступальні бої на півдні України.

Услід за військами Червоної армії прибували партійні та радянські працівники, які поновлювали тоталітарний режим. Це

означало, що збройний конфлікт між УПА та сталінським режимом ставав неминучим.

Радянські каральні органи передусім взялися за ліквідацію оунівського підпілля в центральній та південній Україні. Станом на 5 березня 1944 року органи НКВС-НКДБ там викрили 196 осередків ОУН(Б).

Першим кроком, котрий віщував у недалекому часі рішучі дії проти УПА, стало звернення Президії Верховної Ради, Раднаркому УРСР і ЦК КП(Б)У від 12 лютого 1944 року “До учасників так званих «УПА» та «УНРА»”. У ньому запропоновано рядовим воякам обох збройних формацій скласти зброю і припинити боротьбу з радянською владою. У випадку невиконання цієї вимоги, на них чекали суворі кари.

Поряд із цим посилено інформаційну обробку населення. Спочатку радянська пропаганда називала всіх українських націоналістів спільним терміном “бандерівці”. Згодом цей термін стали використовувати для позначення всіх, хто воював у складі УПА, контрольованої послідовниками С. Бандери. Назва була надуманою й оманливою з різних причин. По-перше, не всі бійці УПА належали до ОУН. По-друге, сам С. Бандера вже не повернувся в Україну після арешту німцями влітку 1941 року і не був причетний до керівництва УПА. Він став символічним лідером ОУН і більшу частину війни провів у німецькому ув’язненні, а потім жив в еміграції в Західній Німеччині.

У відповідь на дії радянської сторони, керівні структури ОУН і УПА розгорнули широку контрпропаганду. Більше того, саме у лютому 1944 року дії загонів УПА-Північ у тилу Червоної армії стають все помітнішими. Однак, мабуть, поранення генерала армії М. Ватутіна повстанцями, що відбулося на Рівненщині 29 лютого 1944 року, підштовхнуло радянську сторону до активних дій проти УПА. У середині березня 1944 року, створено оперативний штаб НКВС по боротьбі з ОУН-УПА в Рівному. До цього штабу прибули високі чини НКВС-НКДБ – генерали С. Круглов та І. Серов.

Навесні 1944 року на територію Західної України стягнуто значну кількість внутрішніх військ, задіяно танки і бронепοїзди. Для придушення повстанського руху залучено 1-шу партизанську дивізію ім. С. Ковпака, котра була підпорядкована НКВС.

Радянська тактика боротьби з повстанцями у 1944 році найчастіше зводилася до оточення загонів УПА переважаючими добре озброєними військовими силами з метою їх повного розгрому. При цьому чи не кожного разу йшлося не тільки про розгром упівських загонів, а насамперед про фізичне винищення бійців.

В інформації М. Хрущова Й. Сталіну про хід боротьби з “українсько-німецькими націоналістами” повідомлено, що “з часу визволення західних областей від німецьких загарбників до 1 червня 1945 р. вбито бандитів – 90 275, взято в полон – 93 610 і з’явилося з повинною – 40 395”. Отже, разом “нейтралізовано” 224 280 “бандитів”. Ці дані викликають сумнів, вони є значно перебільшеними, адже партійні органи УРСР намагалися в такий спосіб показати свої “успіхи і перемоги”.

Вирішальним у боротьбі з повстанським рухом радянське керівництво вважало 1946 рік. На 10 лютого були заплановані вибори до Верховної Ради СРСР. Комуністичному режимові було вагомим показати відсутність у західних областях політичної опозиції. Напередодні виборів населені пункти були блоковані військами. По селах проводилися облави. Обстежували кожну хату і господарські будівлі. Викривали криївки. Знайдених повстанців часто знищували на місці.

Велике насичення військ і спецпідрозділів змусило керівництво УПА змінювати тактику. Якщо до 1946 року застосовували тактику дії великими силами (сотні, курені), то після того стали використовувати менші частини (роти, рої). За бойовими одиницями закріплювалася певна територія. Це робило загони рухомішими і вони несли менші втрати. Головною тактикою УПА стала партизанська війна. Загони УПА використовували такі фор-

ми боротьби, як напад, засідка, рейди. Повстанці вдавалися до терористичних актів, саботажу.

На початку 1947 року боротьба з національним рухом перейшла до компетенції органів держбезпеки. Майже 2 тис. винищувальних батальйонів, у яких налічувалося 35 тис. бійців, було передано до МДБ УРСР.

У лютому того року Міністерство держбезпеки УРСР “вдосконалило” методика знищення керівництва УПА. Для цих цілей виділено 1 094 засекречених оперативних працівників МДБ. Знищення керівництва УПА і ОУН мали на меті деморалізувати особовий склад підпільників, а також крайових провідників.

У квітні 1947 року у Львові за участю Л. Кагановича і М. Хрущова відбулася нарада відповідних служб усіх західних областей з питань боротьби з національним рухом. Начальники обласних управлінь МДБ звітували про успіхи, наводили цифри знешкоджених “бандитів”. Л. Каганович і М. Хрущов у виступах закликали покінчити з націоналістичним підпіллям.

Небажання і невміння тоталітарно мислячих керівників шукати політичні засоби розв’язання конфлікту, покладання надії на силові прийоми призвело до ще більшого ускладнення обстановки в західних областях України. За умов загострення напруження у світі, початку “холодної війни”, з одного боку, й утвердження всевладдя органів держбезпеки у регіоні – з іншого, дало підстави сталінській тоталітарній машині розгорнути свої титанічні можливості на повну потужність. Органи держбезпеки та внутрішніх військ діяли як завойовники, грубо нехтуючи будь-які норми законності.

Своїм завданням вони вважали не тільки знешкодження збройного опору ОУН і УПА, а й залякування населення. І це робилося методами грубого тиску: оголошення сіл “бандерівськими”, фальсифікаціями карних справ, прилюдним демонструванням убитих повстанців, спаленням та вирубуванням лісових масивів тощо.

Кожні десять днів – 5, 15, 25 числа поточного місяця обкоми партії подавали в ЦК КП(б)У інформацію про перебіг боротьби з національним рухом. У цих повідомленнях описували методи боротьби: використання агентів, перебіжчиків, особливо влаштування нічних засідок, у тому числі й малопомітних з 1–3 осіб, оточення схронів і закидання їх гранатами, палення будівель, запідозрення на предмет перебування у них “бандитів” і т. д.

Каральні операції супроводжувалися масовими жорстокими репресіями. У серпні 1944 року після бою зі загonom повстанців відділ НКВС спалив село Пирятин Жовківського району на Львівщині. При цьому розстріляно 50 мешканців. Того ж місяця було оточено село Сеньковичі біля Рави-Руської, яке було спалене, а чоловіче населення розстріляне. Таких прикладів можна навести десятки.

Сталінський режим вдавався і до таких заходів, як прилюдне виконання смертних вироків, винесених засудженим воякам УПА і членам ОУН. У грудні 1944 року в західні області України прибула виїзна сесія Воєнної колегії Верховного Суду УРСР, котра засудила 23 активних членів ОУН до смертної кари. Вироки виконували на площах міст і сіл. Для цього спеціально збирали міських жителів. У Дрогобичі на страту членів ОУН зібрали близько 13 тис. людей.

Використовували весь багатючий досвід “таємної війни”, навіть створення псевдобандитських загонів та боївок для полегшення розкриття справжніх повстанських схованок. Станом на 20 вересня 1945 року в західних областях України діяло 156 псевдобандерівських груп зі загальною кількістю учасників у них 1 783 особи.

У 1948–1949 роках проти повстанців кинуто чотири дивізії МДБ УРСР. Операцією особисто керував міністр держбезпеки республіки М. Ковальчук. Війська блокували великі території, на яких діяло збройне підпілля. Сталися численні сутички між підрозділами МДБ УРСР та загонами повстанців. Обидві сторони зазнали значних людських втрат. За 1949 рік у Станіславській об-

ласті вбито 740 і заарештовано 1 002 повстанців. У Дрогобицькій області відповідно 707 і 303 особи.

Постійно перебував у фокусі інтересів НКДБ Роман Шухевич. Спецслужби почали проводити заходи щодо ліквідації головного командира УПА. Це стосувалося й інших діячів повстанського руху. Чекісти вперто йшли по слідах Р. Шухевича, його пошук вели досвідчені “спеціалісти”. 5 березня 1950 року одна із багатьох операцій МДБ, загальне керівництво якою здійснював генерал-лейтенант П. Судоплатов, начальник спецуправління МДБ СРСР, завершилася успіхом. У селі Білогорща під Львовом конспіративну квартиру, де в той час перебував Р. Шухевич, оточила спецгрупа чекістів. Унаслідок перестрілки головний командир УПА був убитий. Після загибелі Р. Шухевича рух опору пішов на спад, але повністю не припинився.

Тоталітарному режимові довелося майже десять років боротися проти ОУН і УПА. Закінчення Другої світової війни і початок холодного протистояння сприяли зміцненню міжнародних позицій СРСР. Розрахунки керівників ОУН і УПА на допомогу західних держав не справилися: УПА залишилася самотньою у конфлікті з тоталітарним режимом.

Наприкінці 40-х і на початку 50-х років УПА зіткнулася з нестачею зброї і боєприпасів. Арешти значної частини підпільників ОУН ослабили політичний вплив, а знищення багатьох керівників УПА розладнало координацію бойових дій.

Зі суцільною колективізацією початку 50-х років і зубожінням селян загострилася проблема харчування. Все це призвело до психологічного зриву багатьох членів та провідників ОУН і УПА. Зі загибеллю командира УПА Романа Шухевича практично припинилася організована боротьба, але розрізнені збройні виступи ще продовжувалися до середини 50-х років.

Тоталітарному режимові ціною жорстоких репресій і великої переваги у військових силах вдалося придушити український повстанський рух.

З метою відновлення історичної справедливості, законом України 2015 року “Про правовий статус та вшанування пам’яті борців за незалежність України у ХХ столітті” до такої категорії віднесено й Українську повстанську армію, командувачем якої був Роман Шухевич.

Деякі з підрозділів УПА пройшли через польські та чехо-словацькі території на Захід і приєдналися до націоналістичної еміграції на чолі зі С. Бандерою у Західній Німеччині. Радянський режим активізував спроби вбивства С. Бандери та інших лідерів української еміграції. Це вдалося зробити у 1959 році, коли радянський агент Богдан Сташинський убив Степана Бандеру, що мешкав тоді в Мюнхені, з пістолета-розпилювача, виготовленого КДБ і зарядженого ціанідом. У 1961 році вбивця втік на Захід і зізнався у вбивстві Степана Бандери та Льва Ребета, іншого лідера української еміграції, скоєному ще 1957 року. Його свідчення в західнонімецькому суді не залишали сумнівів, що накази про вбивство лідерів націоналістичних організацій в еміграції походили з вищих ешелонів радянської влади – нагороду за вбивство вручав сам голова КДБ СРСР Олександр Шелепін.

2.4. Депортації та репресії

Як засіб боротьби проти українського незалежницького руху тоталітарний режим широко застосовував масові депортації сімей і родин учасників підпілля у північні та східні регіони СРСР. Уже наприкінці 1944 року за постановою Державного Комітету оборони СРСР зі західних областей України було вивезено на спецпоселення в Комі, Архангельську, Мурманську і Кіровську області 30 тис. осіб. У червні 1945 року виселено ще майже 25 тис.

Людей вивозили не тільки за постановами державних органів СРСР, але й республіканських каральних служб. Наказ НКВС УРСР від 25 лютого 1946 року посилював покарання за підтримку УПА – за це виселяли цілі села або частину їх. Загалом у 1946 році депортовано 2 612 сімей чисельністю 6 650 осіб.

Наймасовіші вивезення припали на 1947 рік. Для проведення акції створено оперативний штаб, що дислокувався у Львові. Зі східних областей прибули оперативні працівники, призначені начальниками ешелонів, а також понад 20 тис. офіцерів і солдатів військ Міністерства внутрішніх справ. Депортація розпочалася 21 жовтня 1947 року вночі у містах і вдосвіта в селах. Усього тоді було виселено майже 78 тис. осіб, у тому числі майже 19 тис. чоловіків, понад 35 тис. жінок і 22 тис. дітей. Їх вивезли у 44 залізничних ешелонах.

Депортації родин учасників підпілля продовжувалися у 1948–1952 роках. За 1948 рік було вивезено 1 224 особи, за 1949 рік – 2 367.

У 1951 році режим почав практикувати виселення сімей учасників оунівського підпілля також у східні та південні області УРСР. Виселяли і вивозили до Сибіру, на Північ не лише членів ОУН і УПА, їхніх родичів, а й за інші “провини”. У віддалені райони СРСР вивозили тих, хто ухилився служити в лавах Червоної армії, котрі відмовлялися вступити до колгоспів, а також за релігійні переконання.

Загалом за 1944–1952 роки зі західних областей України (крім Закарпатської області) виселено майже 66 тис. сімей загальною кількістю 203 тис. осіб.

Репресій зазнали представники національних меншин Закарпаття, насамперед угорці та німці. Наприкінці 1944 року військами НКВС з охорони тилу Червоної армії було затримано і відправлено в пункти для військовополонених майже 20 тис. чоловіків віком від 18 до 50 років угорської і німецької національностей Закарпаття. Очевидці свідчать про непосильну працю та

жахливі умови утримання цих людей у Свалявському та Старо-самбірському таборах, де значна частина інтернованих загинула.

Репресивні акції зачепили також польську інтелігенцію, яку теж звинувачували у співробітництві з німецькими окупаційними властями, в участі й підтримці польського націоналістичного підпілля. Лише у Львові в січні 1945 року органи НКВС заарештували 725 поляків, у тому числі 14 професорів, 6 лікарів, 20 інженерів, 3 артистів, 5 ксьондзів.

Чимало співробітників радянських репресивних органів чинили свавілля та безчинства, вдавалися до безпідставних арештів, побиття арештованих, вилучення майна, фальсифікації слідчих справ тощо. Партійні органи, засуджуючи у постановках такі дії, насправді несли головну відповідальність за них, як і органи НКВС-НКДБ. Саме це було однією з головних причин масового терору. Причому одночасно влада намагалася досягти дві мети: по-перше, покінчити з тими, хто свідомо підтримував повстанський рух, по-друге, залякати решту населення, щоб воно покірно виконувало політику режиму.

Майже відразу після зайняття західних земель України Червоною армією тут розпочалися арешти та звільнення з роботи місцевої інтелігенції. Репресії проти національно свідомої її частини тривали аж до смерті Й. Сталіна. У Львівському державному університеті за час з вересня 1947 року до квітня 1948 року було звільнено як політично неблагонадійних, а також частково виселені вглиб СРСР 37 професорів, доцентів і асистентів. У 1948–1950 навчальному році з вищих навчальних закладів Львова за політичними мотивами було звільнено ще 53 викладачів.

Масові репресії зачепили також студентів. Традиційно першими постраждали ті, хто відмовлявся вступити до комсомолу, відвідував церкву, читав заборонену літературу, а також ті, хто мав родичів серед засуджених і депортованих, та чиї батьки зволікали зі вступом до колгоспу.

Загалом, за офіційними радянськими даними, протягом 1944–1952 роки у західних областях України репресіям було підда-

но до 500 тис. осіб, у тому числі заарештовано понад 134 тис., вбито понад 150 тис., вислано за межі УРСР без права повернення понад 203 тис. осіб.

На початку 50-х років українці становили п'яту частину в'язнів ГУЛАГУ. В таборах їх налічувалося 362,6 тис., у колоніях – майже 143,6 тис. осіб. Серед спецпоселенців вони своєю чисельністю поступалися лише чеченцям, а серед засланих і висланих – лише росіянам. На 1 січня 1953 року кількість спецпоселенців “оунівців” досягла 171,6 тис. осіб. Найбільше з них перебувало в Хабаровському та Красноярському краях, Іркутській, Томській областях, у Казахстані.

За офіційними даними, українське підпілля вчинило 14,5 тис. диверсій і терористичних акцій, у яких загинуло не менше 30 тис. функціонерів комуністичного режиму, військовослужбовців, місцевих жителів. Як бачимо, репресії сталінського режиму були явно неадекватними і в десятикратних розмірах перевищували дії ОУН і УПА, що виборювали право на національну незалежність. До того ж стає очевидним, що владні структури самі провокували збройну боротьбу.

Отже, у повоєнний період сталінський тоталітарний режим приніс на західноукраїнські землі масовий терор, особливість якого полягала в тому, що він планувався і спрямовувався на державному рівні. Насадження і підтримання страху було органічною складовою сталінської тоталітарної системи.

У 2015 році Верховна Рада ухвалила Закон “Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки”.

Комуністичний і нацистський тоталітарні режими в Україні визнано злочинними і такими, що провадили політику державного терору та засуджуються як несумісні з основоположними правами і свободами людини та громадянина. Пропаганда цих режимів та їхньої символіки визнана наругою над пам'яттю мільйонів жертв і заборонена законом. Встановлено порядок ліквідації символів комуністичного тоталітарного режиму в Україні.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Чому в повоєнні роки Й. Сталін та його оточення розпочали викривальні ідеологічні кампанії проти інтелігенції?
2. У чому полягала трагедія діячів української науки і культури в умовах тоталітаризму?
3. Охарактеризуйте процес ліквідації радянським режимом Української греко-католицької церкви.
4. Дайте оцінку морального аспекту державної політики щодо віруючих громадян України.
5. Які форми і методи використовував тоталітарний режим у боротьбі з українським національно-визвольним рухом?
6. До яких наслідків призвели сталінські репресії в західних областях України?

Рекомендована література

Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: у 2 кн. / І. Білас. – Київ, 1994.

Боцюрків Б. Українська Греко-католицька церква в катакомбах (1946–1989) / Б. Боцюрків // Ковчег: зб. статей з церковної історії.– Львів, 1993. – Ч. 1.

Веденєєв Д. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945–1980-ті роки / Д. Веденєєв, Г. Биструхін. – Київ, 2007.

Ільницький В. Карпатський край ОУН в Українському визвольному русі 1945–1954 рр. / В. Ільницький. – Дрогобич, 2016.

Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50-х років ХХ ст. / Ю. Киричук. – Львів, 2000.

Марусик Т. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40–50-ті рр. ХХ ст.) / Т. Марусик. – Чернівці, 2002.

Судоплатов П. Спецоперації. Лубянка и кремль 1930–1950 годы / П. Судоплатов. – Москва, 1997.

Патриляк І. “Встань і борись! Слухай і вір...”: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.) / І. Патриляк. – Київ, 2012.

Переслідування за правду. Українські греко-католики в умовах тоталітарних режимів ХХ ст. – Вид. 2-е, доп. – Львів, 2017.

Струк Н. “Ждановщина” в Україні (друга половина 40-х – початок 50-х років ХХ ст.) / Н. Струк. – Луцьк, 2013.

УКРАЇНА В 1953–1964 РОКАХ

3.1. Десталінізація

5 березня 1953 року помер диктатор Й. Сталін, який простояв біля керма влади в СРСР 30 років. Група партійних керівників на чолі з М. Хрущовим усунула Л. Берію і прийшла в липні того ж року до влади. Нове керівництво усвідомлювало, що стан постійної напруги і страху виснажував суспільство, а можливості казарменого соціалізму вичерпувалися. До того ж, правляча верхівка змушена була зважати і на складну міжнародну обстановку, настрої світової громадськості, щоб уникнути дальшого поглиблення конфронтації з країнами заходу. Радянське суспільство, яке перебувало в сталінських лабетах протягом майже 30 років, теж чекало на зміни. Україна, де довгий час працював М. Хрущов сподівалася на посилення своїх позицій. М. Хрущов цьому сприяв. Через кілька місяців після смерті Й. Сталіна за звинуваченням у русифікації вищої освіти на Західній Україні та дискримінації місцевих кадрів було усунуто з посади першого секретаря ЦК КПУ малопопулярного російського шовініста Леоніда Мельникова. Натомість було призначено Олексія Кириченка, першого на цій посаді українця. Високі пости отримали також українці: Дем'ян Коротченко очолив Президію Верховної Ради УРСР, Никифор Кальченко – Раду

Міністрів. Високу урядову посаду обійняв драматург О. Корнійчук, якого було призначено першим заступником Голови Ради Міністрів УРСР, обрано членом Бюро ЦК КПУ. В липні 1953 року другим секретарем Львівського обкому партії став Б. Дудикевич, колишній член КПЗУ, хоча компартія Західної України на той час ще не була реабілітована. Показово й те, що заступником Голови Ради Міністрів УРСР призначили сина відомого західноукраїнського письменника Василя Стефаника – Семена.

Як зазначили у монографії “Україна в умовах системної кризи” історики В. Баран і В. Даниленко, перший етап десталінізації тривав з весни 1953 року до початку 1956 року. Уже в березні оголошено амністію, яка стосувалася осіб, засуджених на строк до п’яти років, а також, за посадові, господарські й деякі воєнні злочини. Під амністію потрапили вагітні жінки, неповнолітні (віком до 18 років) та жінки, що мали дітей віком до 10 років. Амністія не поширювалася на політв’язнів, засуджених за “контрреволюційну діяльність”. Того ж року розпочалася реабілітація незаконно репресованих людей, а влітку-восени перші з них повернулися з таборів та заслання.

Восени 1953 року ліквідовано інструменти масових чисток і терору – військові трибунали й Особливу нараду МВС, яка мала право застосовувати в адмінпорядку висилку, заслання й ув’язнення. У 1954 році створено Комісію Президії ЦК КПРС для розслідування злочинів Й. Сталіна упродовж 1936–1939 років, а в 1955 році ухвалено положення про прокурорський нагляд. З високих трибун пролунало запевнення, що законність і охорона прав громадян – найважливіша основа розвитку та зміцнення радянської держави.

Другий етап десталінізації тривав з початку 1956 року до осені 1961 року під знаком XX з’їзду КПРС, який відбувся у лютому 1956 року.

У Кремль з’їхалося 1 200 делегатів з усього Союзу і зарубіжних країн. У якості першого секретаря Комуністичної партії з’їзд від-

крив М. Хрущов. З'їзд тривав десять днів. Вранці 25 лютого 1956 року делегати спішно зібралися на секретне засідання з'їзду. З доповіддю, що тривала чотири години, виступив М. Хрущов. Він почав свій виступ поясненням, що хоче обговорити “яким чином поступово складався культ особи Сталіна і чому цей культ є серйозним відхиленням від вчення Маркса і Леніна”. Й. Сталін, за його словами використав масові репресії проти радянського народу, розтоптав ленінські принципи колективного керівництва партією та ініціював масові арешти і страти, які нанесли величезні втрати країні. М. Хрущов назвав Й. Сталіна “боягузом” за те, що той за всю війну жодного разу не був на фронті.

В міру того, як М. Хрущов говорив, присутні бралися за голову і закривали обличчя руками. Дехто поліз у кишеню за ліками, боячись сердечного нападу. Хоча доповідь викликала бурхливі оплески, під час виступу в залі панувала атмосфера шоку і відчаю, і тільки ті, хто ненавидів Й. Сталіна, тихо раділи.

Доповідь М. Хрущова поклала початок кампанії з ліквідації в Радянському Союзі культу Й. Сталіна та викоріненню наслідків його жорстоких злочинів. Після виступу М. Хрущова Радянський Союз уже не був таким, як раніше. У той день М. Хрущов насмілився сказати правду й у такий спосіб змінив хід історії.

З'їзд пришвидшив процес десталінізації. У березні 1956 року Рада міністрів СРСР прийняла постанову “Про додаткове зняття з обліку деяких категорій спецпоселенців”, у травні – “Про зняття обмежень по спецпоселенню з членів сімей українських та білоруських націоналістів, що звільняються із заслання на поселенні”. На початку 50-х років на спецпоселенні перебувало понад 171,5 тис. оунівців. До кінця 1956 року з таборів та спецпоселення звільнено понад 60 тис. осіб, однак не всім дозволялося повертатися у західні області України. У липні 1956 року за рішенням Президії Верховної Ради УРСР Ленінський і Сталінський райони Львова було об'єднано в один – Ленінський. Того ж місяця у пресі з'явилося перше повідомлення про реабілітацію українських

письменників, що стали жертвами сталінського терору. Розпочалася кампанія за реабілітацію таких видатних діячів української культури, як драматург М. Куліш, режисер Л. Курбас, кінорежисер О. Довженко. Припинилися нападки на В. Сосюру, інших опальних літераторів.

Політику М. Хрущова по-різному сприймали в Україні. Багато людей були приголомшені інформацією про злодіяння Й. Сталіна. У певній частини громадян з'явилися надії на зміну жорстокого режиму. Партійне керівництво УРСР не виявляло ініціативи у викритті справжнього обличчя Й. Сталіна, а отже й тих, хто прославляв його найголосніше.

Водночас у Президії ЦК КПРС почала оформлятися опозиційна цьому курсові група, передусім із числа недавнього оточення Й. Сталіна. Вони вважали, що М. Хрущов у викритті сталінських злодіянь зайшов надто далеко і його треба замінити на посаді першого секретаря ЦК, а то й заарештувати. Однак підтримка М. Хрущова з боку більшості членів ЦК (поміж них і члена Президії ЦК КПРС, першого секретаря ЦК КПУ О. Кириченка), а також армії і КДБ перешкодили групі В. Молотова, Л. Кагановича, Г. Маленкова, Д. Шепілова та інших добитися бажаних змін. У червні 1957 року на пленумі ЦК усіх членів групи було усунуто від керівних партійних і державних посад. Поразка ортодоксів дозволила проводити курс на подальшу лібералізацію суспільства.

Третій етап десталінізації тривав з кінця 1961 року до осені 1964 року і був пов'язаний із XXII з'їздом КПРС у 1961 році та масштабнішою критикою культу особи Й. Сталіна. Цього разу йшлося про злочини не тільки Й. Сталіна, а й його оточення. Саме тоді вперше була оприлюднена правда про злочинну діяльність Л. Кагановича в Україні, а час його секретарювання у 1947 році названо "чорними днями" для республіки.

З'їзд підтвердив курс на відновлення законності й розширення соціалістичної демократії. Важливе значення в ідейному розмежуванні зі сталінщиною мало положення про переростання

диктатури пролетаріату в загальнонародну організацію суспільства. Хоча зрозуміло, що збереження командно-адміністративної системи, навіть у лібералізованому її варіанті, вихолощувало реальний зміст “загальнонародної держави”. Певні зміни у функціонуванні політичної системи тільки намічалися. Більшу увагу було звернуто на роль представницьких органів влади, розширення повноважень Рад депутатів трудящих. Профспілкам надавали право законодавчої ініціативи і передавали окремі функції, що раніше належали державним органам. Саме тоді було порушено питання про здійснення принципу виборності, підзвітності керівних працівників, поступово поширення його на всіх керівників державних і громадських організацій. Однак загалом механізм державно-політичного управління діяв по-старому, зберігаючи авторитарність.

Учасники XXII з'їзду КПРС одностайно висловилися за те, щоб винести саркофаг із труною Й. Сталіна з мавзолею на Красній площі. Після з'їзду повсюди у містах демонтували пам'ятники Й. Сталіну. Указом Президії Верховної Ради УРСР сталінську область перейменовано в Донецьку, місто Сталіно – в Донецьк. Продовжувався процес реабілітації репресованих українських письменників, митців, учених. За роки хрущовської “відлиги” були реабілітовані окремі партійні, державні, військові діячі, розстріляні в 30-ті роки, поміж них і члени забороненої компартії Західної України.

Загалом український КДБ і прокуратура республіки переглянули близько 1 млн справ жертв політичного терору, реабілітувавши майже 300 тис. осіб. Вироки та покарання залишалися чинними для тих, хто був звинувачений в українському націоналізмі і брав участь у націоналістичному підпіллі або співпрацював з німцями. Проте десятки тисяч учасників українського націоналістичного підпілля були звільнені з ГУЛАГУ, як і єпископи та священники Української греко-католицької церкви, яким вдалося вижити. Крок за кроком розвінчувався образ “великого вождя”,

створений апаратом пропаганди. Але процес десталінізації відбувався непослідовно, часто підпорядковувався тактичним політичним потребам і розрахункам, що відображало як перехідний характер хрущовського правління, так і суперечливу натуру самого реформатора. Зміни в суспільно-політичному житті країни відбувалися складно і суперечливо. Розпочаті реформи не підкріплювалися глибинними демократичними перетвореннями, а це зводило нанівець усі прогресивні починання.

У квітні 1964 року першому секретареві ЦК КПРС М. Хрущову виповнилося 70 років. У зв'язку з ювілеєм у Кремлі відбулося вручення М. Хрущову урядової нагороди – ордена Леніна та медалі “Золота Зірка”. На фотографії, вміщеній на першій сторінці “Правди”, зафіксовано урочистий момент : щасливий М. Хрущов, усміхнений Л. Брежнєв, з широкими усмішками – М. Підгорний, М. Суслєв, О. Косигін, інші керівники. У своїй промові з нагоди вручення високої нагороди Л. Брежнєв говорив про славне життя ювіляра, про його величезні заслуги перед партією і народом. Після закінчення промови, відзначалося у газеті, в залі вибухнула овація. “І ось на грудях Микити Сергійовича над трьома зірками Героя Соціалістичної Праці засяяла Золота Зірка Героя Радянського Союзу. За старовинним російським звичаєм Л. І. Брежнєв обнімає і тричі цілує М. С. Хрущова”.

Ця сцена, майстерно розіграна Л. Брежнєвим, повинна була продемонструвати монолітність керівництва і повну підтримку політики М. Хрущова. А за спиною ювіляра вже плелось павутиння змови. У верхніх ешелонах влади готувалося усунення М. Хрущова під прикриттям захисту інтересів партії і держави, але за цим виразно проглядалися особисті інтереси і надії деяких представників партійного керівництва. І коли в жовтні 1964 року вони підготували і скликали пленум ЦК КПРС, з його трибуни на М. Хрущова у доповіді М. Суслєва полилася злива звинувачень у багатьох прорахунках, відповідальність за які, природно, мав нести не тільки він, а й усе тодішнє керівництво

партії і держави. Та мету пленуму було досягнуто – М. Хрущова звільнено з посади першого секретаря ЦК КПРС і Голови Ради міністрів СРСР. Першим Секретарем ЦК обрано Леоніда Брежнєва, головою радянського уряду – Олексія Косигіна. Звільнення М. Хрущова обірвало реформи, які лібералізували та гуманізували радянське суспільство.

3.2. Спроба економічних реформ

Хронічним недоліком радянської економіки було сільське господарство. Його низька продуктивність засвідчувала нестачу продуктів, що, звісно, спричинило невдоволення населення. У цій ситуації М. Хрущов запропонував освоїти цілинні землі Північного Казахстану, Уралу й Сибіру. Розпочатий 1954 року проект передбачав використання величезних людських та матеріальних ресурсів, і велику частку цих витрат мала взяти на себе Україна. До 1956 року звідси на цілину було відправлено тисячі тракторів і комбайнів, а в новостворених радгоспах працювало до 80 тис. українських юнаків і дівчат. Чимало з них оселилися там назавжди.

У 1956 році цілинні землі дали половину заготовленого хліба в державі. Однак монокультурна експлуатація цілинних земель призводила до ерозії землі, й наступними роками врожаї пшениці катастрофічно знижувалися. Цілинна програма надовго консервувала екстенсивний характер сільського господарства, вичерпувала з України ресурси й послаблювала власне її сільгоспвиробництво. Через сильну посуху і неврожай 1963 року уряд СРСР уперше закупив у США та Канади понад 12 млн тон зерна. СРСР потрапив у залежність від імпортного зерна, з якої вже не зміг вирватися до кінця свого існування.

Інший експеримент передбачав перехід до вирощування величезної кількості кукурудзи на загальній площі 28 млн га по всьому СРСР.

За американським зразком, її мали використовувати як корми для збільшення продуктивності тваринництва. Нова кампанія розпочалася у 1955 році і в Україні реалізовувалася майже повсюдно і часто без належного економічного обґрунтування. У 1955 році в республіці планувалося сіяти понад 5 млн га цієї культури – у багатьох районах за рахунок суттєвого скорочення посівів озимої пшениці та кормових культур. Незабаром посіви кукурудзи в Україні досягли понад 20 % усієї посівної площі. У цій кампанії теж яскраво виявилися вади командної економіки.

У травні 1957 року М. Хрущов поставив чергове завдання: за три-чотири роки перегнати США з виробництва м'ясомолочної продукції. Це був чистої води волюнтаризм. Найбільш наглядний приклад провалу сільськогосподарської політики М. Хрущова – нині маловідомий рязанський досвід.

Перший секретар Рязанського обкому партії А. Ларіонов був амбіційним політиком, який міг обіцяти нездійснене, аби заслужити похвалу начальства. У відповідь на заклик М. Хрущова різко збільшити виробництво м'яса він заявив, що область у 1959 році здасть державі цілих 150 тис. тон на противагу всього 48 тис. тон у 1958 році. У випадку успіху А. Ларіонов розраховував на перевід у Москву і підняття до вершини партійної влади. Його обіцянка була утопічна, але М. Хрущов, прагнучи розгорнути між регіонами країни змагання за перевиконання плану, наказав обнародувати “великий почин” А. Ларіонова в газеті “Правда”. Шляхів відступу в А. Ларіонова не лишилося, і він почав виконувати взяті зобов'язання нищівними для тваринництва засобами: вирізати в колгоспах все поголів'я тварин. Він розгорнув також закупівлю корів у селян і в сусідніх областях. На це витрачено кошти, виділені на інші потреби області, людям не платили заробітну плату – все кидалося в “битву за яловичину”. Свою битву А. Ларіонов ви-

грав. М'ясні та молочні відділи в магазинах області були порожні, корови в селах стали рідкістю, зате обіцяні 150 тис. тон відправили в “закрома родини”. Отримавши орден Леніна і зірку Героя соцпраці, А. Ларіонов пообіцяв здати наступного року ще більше м'яса. Однак, у 1960 році йому вдалося витиснути з області лише 30 тис. тон, тож вирішив не чекати оргвисновків і застрелився у власному кабінеті.

З метою поліпшення справ на селі, М. Хрущов вдався до інших заходів. Серед найважливіших кроків у цій сфері були підвищення матеріальної зацікавленості колгоспників, збільшення державних асигнувань на потреби села, покращення технічного забезпечення господарств. Істотно зросли заготівельні ціни на сільськогосподарську продукцію. Упродовж 1953–1958 років на зерно – майже у 7 разів, на картоплю – майже у 8, на продукцію тваринництва – у 5,5 раза. Як результат, сільське господарство України почало розвиватися. За 1954–1958 роках валовий збір зерна зріс майже на 20 %, цукрових буряків – удвічі, виробництво м'яса – більше ніж у два рази, молока – втричі. Однак після 1958 року розвиток сільгоспвиробництва почав сповільнюватися. Справа у тому, що уряд СРСР почав вишукувати кошти на прискорений розвиток промисловості за рахунок підвищення цін на запасні частини для сільськогосподарської техніки, мінеральні добрива, комбікорми. У 1958 році ліквідовано МТС з примусовим продажем їхньої техніки колгоспам. Це підірвало й без того слабку фінансову базу села.

В аграрній політиці М. Хрущова співіснували ідеологічна і прагматична тенденції, причому перша з них найчастіше перемагала. М. Хрущов прагнув “обрізати” присадибну ділянку колгоспників, щоб вона не заважала працювати в колективному господарстві. У 1955 році розміри присадибних ділянок скорочено вдвоє, до 0,25 га. Почалися заборони утримання худоби в робітничих селищах. У зв'язку з цим за 1954–1964 роки поголів'я великої рогатої худоби в підсобних господарствах колгоспників України

скоротилося на 14 %, у тому числі корів – на 9, поголів'я свиней – на 20, овець і кіз – на 59 %. На колгоспних ринках зменшився продаж продукції тваринництва, підвищилися ціни.

У 1962 році прийнято рішення про підвищення роздрібних цін на масло – на 25 %, м'ясо та м'ясні вироби – на 30 %. Це рішення ускладнило ситуацію в окремих регіонах СРСР і призвело до гострих акцій протесту. Під час сутичок між військовими і демонстрантами в м. Новочеркаську в червні 1962 року загинули 22 особи, а ще 39 отримали поранення. В Україні у деяких містах заворушення супроводжувалися погромами адміністративних будівель, нападами на представників влади і міліції.

У багатьох містах УРСР 1963 року з'явилися довгі черги за хлібом і молоком. Керівництво країни змушене було вжити непопулярних заходів. Відповідні відомства й організації були зобов'язані збільшити виробіток кукурудзяної та ячмінної муки і додавати 20–30 % такої домішки при випіканні хліба, а також припинити з 1 жовтня 1963 року використання пшеничної муки вищого і першого сорту на випікання хліба.

Нестача продуктів харчування, зумовлена низькою продуктивністю сільського господарства, засвідчувала нежиттєздатність колгоспної системи, чого вперто не хотіло бачити керівництво СРСР.

У лютому 1957 року М. Хрущов започаткував найбільш резонансну реформу в галузі економіки – радикальну децентралізацію управління промисловістю. Замість ліквідованих галузевих міністерств було створено територіальні Ради народного господарства. У відання 11 раднаргоспів України перейшли підприємства, які виробляли абсолютну більшість промислової продукції. Нова форма управління промисловістю не змінювала суті господарського механізму, який залишався неринковим. Як і раніше, підприємства не могли працювати самостійно. Виконан-

ня виробничих планів контролювали чиновники. Відмінність полягала тільки в тому, що чиновники розосередилися по всій країні, а не сиділи в Москві. Суть командно-адміністративного управління не змінилася, але його якість погіршилася. Планова економіка ставала дедалі хаотичнішою, бо отримувала вказівки не з одного, а з багатьох центрів. Тому за кілька років розпочався процес відновлення структур централізованого управління, а в 1963 році з'явилася Вища рада народного господарства СРСР, яка керувала всіма господарськими органами управління – Раднар-госпом СРСР, Держпланом СРСР, Держбудом СРСР тощо. Система управління стала ще більш забюрократизованою, ніж була до реформи.

Поза тим, Україна в часи М. Хрущова була пріоритетним регіоном для капітального промислового будівництва. Було збудовано великі ДРЕС: Ворошиловградську, Миронівську, Придніпровську. Дали струм ГЕС Дніпровського каскаду: Дніпродзержинська, Каховська, Кременчуцька. Освоєно нові вугільні басейни – Львівсько-Волинський і Дніпровський буровугільний. Тоді ж було розроблено газові родовища – Радченківське в Полтавській і Шебелинське в Харківській областях. Було збудовано чотири гіганти “великої хімії” – Роздольський гірничо-хімічний комбінат у Львівській області, Черкаський і Чернігівський заводи хімічних волокон, Дніпропетровський шинний завод. У 1956 році Ворошиловградський і Харківський паровозобудівні заводи перейшли на серійний випуск тепловозів. На Харківському авіазаводі стали виготовляти швидкісні турбореактивні пасажирські лайнери ТУ-104, який перевозив до 100 пасажирів зі швидкістю до 900 км/годину. Київський авіазавод випускав популярний турбогвинтовий літак АН-24, створений колективом конструкторського бюро О. Антонова.

Україна також була залучена в атомні та космічні проекти, що стали продуктами гонки озброєнь, яка супроводжувала більшу частину “Холодної війни”. У містечку Жовті Води відкрили та

почали видобувати уран. У сусідньому Дніпропетровську (нині Дніпро) було збудовано найбільші в Європі потужності з виробництва ракет. Внесок України в радянський прорив у космос був величезним. Українець став першим неросіянином, запущеним у космос радянською ракетою. Павло Попович, уродженець Київщини, здійснив свій перший політ у космос 1962 року. Його другий політ відбувся 1974-го.

Соціальні здобутки хрущовської доби виявилися не менш вагомими, ніж ліквідація ГУЛАГУ. М. Хрущов ініціював популярні соціальні заходи, щоб здобути підтримку населення, що було необхідним у боротьбі з політичними суперниками. У 1956 році скорочено на 2 год. тривалість робочого дня в передвихідні та передсвяткові дні. Скасовано закон 1940 року, що закріплював робітників за підприємствами – тепер вони мали право змінювати місце роботи. У липні 1956 року прийнято закон про державні пенсії, за яким істотно збільшено розміри низьких і знижено розміри високих пенсій. Пенсійний вік було знижено до 60 років для чоловіків і 55 років для жінок. У 1964 році право на пенсію отримали колгоспники. Від 1959 року розпочався перехід на п'ятиденний тиждень із двома вихідними при 8-годинному робочому дні. З 1958 року припинено випуск державних позик для розміщення серед населення. У 1960 році Верховна Рада СРСР прийняла закон про зміну масштабу цін та всіх виплат і зарплат у співвідношенні 10:1. У зв'язку з цим вводили нові гроші, зразка 1961 року. На відміну від реформи 1947 року, яка була проведена раптово, тепер старі гроші обмінювали на нові впродовж тривалого часу. Протягом 1960-х років середньомісячна зарплата робітників і службовців (у нових грошах) становила 78 крб. У 1960–1965 роках удвічі зросла оплата праці колгоспників, введено гарантовану грошову оплату, зменшено сільськогосподарський податок.

У розряд першочергових висунуто житлову політику. Програма будівництва державних п'ятиповерхових житлових будинків, що стали відомі як "хрущовки", дозволила сотням тисяч громадян переселитися з тимчасових помешкань та тісних комунальних квартир до окремих квартир з тепlopостачанням, водоогоном і туалетом. За 1956–1965 роки в Україні було введено в дію 182 млн м загальної (корисної) площі житла. Це означало, що отримали чи побудували собі житло майже 18 млн. осіб. Багато людей відселено з підвалів, бараків, аварійних приміщень. Одночасно розширювалася мережа торгівлі, громадського харчування, збільшувалася кількість товарів довготривалого використання. В далекі села прокладено дороги, підведено електрику. Для радянських людей, котрі не мали великих сподівань і порівнювали свій сучасний стан з недавнім і жахливим минулим, ці зміни були значним кроком уперед. Як написав історик з Канади О. Субтельний, за М. Хрущова люди мали менше підстав, ніж у сталінський період, скаржитися на радянську систему.

Часи М. Хрущова були перехідним етапом радянської історії. Незважаючи на численні невдачі, розчарування і несподівані наслідки від реформ та експериментів, усе ж таки вдалося перетворити СРСР із країни, де правлять терор і політика гноблення населення, на більш раціональну систему господарювання. Цей перехід виразно відчувався в Україні.

Які ж зміни відбулися в ці роки і – що не менш важливо – які не відбулися?

Припинилися масові арешти, терор, чистки, заслання, розстріли. Не такою суворою стала трудова дисципліна. Поступово підвищувався життєвий рівень людей. Діячі культури дістали ширший простір для самовираження.

Проте в недоторканості збереглося чимало основоположних рис тоталітарного режиму.

Цензура продовжувала жорстко регламентувати межі того, що дозволено читати, бачити й слухати. Абсолютну монополію на політичну владу утримувала комуністична партія. Управління економікою залишалося централізованим, а всі громадяни змушені були працювати на державних підприємствах і в установах та купувати товари в державних крамницях. Зростання значення України в СРСР і політичні успіхи окремих українців ніяк не змінили того факту, що інтереси України лишилися цілком підпорядкованими інтересам радянської імперії загалом.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте процес десталінізації в СРСР. Яке значення він мав для громадян України?
2. У якому стані перебувало сільське господарство України на початку 50-х років?
3. До яких заходів вдався М. Хрущов з метою покращення ситуації на селі?
4. Які чинники свідчили про нежиттєздатність колгоспно-радгоспної системи в Україні?
5. У чому полягали суперечливі наслідки реформи в промисловості?
6. Охарактеризуйте заходи влади, спрямовані на певне покращення тяжкого матеріального становища населення.

Рекомендована література

Баран В. Україна: Новітня історія (1945–1991 рр.) / В. Баран. – Львів, 2003.

XX съезд КПСС 14–25 февраля 1956 года: Стенографический отчет в 2 т. – Москва, 1956.

Ковпак Л. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині XX ст. (1945–2000 рр.) / Л. Ковпак. – Київ, 2003.

Реабилитация: как это было: Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы. Март 1953 – февраль 1956. – Москва, 2000.

Україна: політична історія. XX – початок XXI століття. – Київ, 2007.

Хрущев Н. С. Воспоминания. Избранные фрагменты / Н. С. Хрущев. – Москва, 1997.

КУЛЬТУРНЕ І ДУХОВНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ (1953–1964 РОКІВ)

4.1. Культура, освіта, наука

Політична “відлига”, атмосфера змін у СРСР спричинили певну українізацію в УРСР. Почали виходити нові журнали українською мовою: “Мистецтво”, “Український історичний журнал”, “Радянське право”, “Економіка радянської України”, “Народна творчість та етнографія” та ін. Україномовні газети в 1956 році становили майже 77 %.

В українську культуру повертали імена репресованих літераторів, багатьох поновили у правах членів Спілки українських письменників.

У 1957 році почала діяти Спілка журналістів, а в 1958 році – Спілка працівників кінематографії.

Із вжитку вилучено “Короткий курс історії ВКП(б)”. Дещо полегшився доступ істориків до архівних матеріалів, розширилася тематика досліджень. Влада почала більше уваги приділяти збереженню історико-культурної спадщини. Під охорону держави було взято понад 2 тис. визначених архітектурних споруд.

В Україні почали видавати твори західноєвропейських класиків літератури. За кордон дозволено виїжджати творчим колективам й окремим виконавцям.

Загальне послаблення ідеологічного контролю виявило нові настрої, що зароджувалися серед освіченої міської молоді. Для частини з них стали неприйнятними одноманітність радянського способу життя, старомодна манера вдягатися. У її середовищі поширювалася мода на західну джазову та поп-музику. А деякі молоді люди, зокрема так звані “стиляги” навіть хизувалися своїми нечуваними, за радянськими мірками, одягом, зачісками і “антигромадською поведінкою”.

З кінця 1950-х – початку 1960-х років речником національно-патріотичних процесів в Україні стала переважно молода мистецько-творча еліта – Ліна Костенко, Іван Драч, Дмитро Павличко, Микола Вінграновський, Іван Дзюба, Іван Світличний, Євген Сверстюк, Алла Горська, Лесь Танюк та ін. Вони увійшли в історію під назвою шістдесятники у літературі і мистецтві.

Молоді митці виступили проти фальші і елейності у зображенні радянської дійсності, прагнули зламати шаблони і знайти нові зображувальні форми, переступити через одновимірне, одноколірне, догматичне сприйняття світу. Непересічну зацікавленість викликали збірки поезій Л. Костенко “Проміння землі” (1957 року), “Вітрила” (1958 року), “Мандрівки серця” (1961 року). Читачі чекали кожного нового твору Д. Павличка, який дебютував у 1953 році книжкою “Любов і ненависть”. Широкий відгук одержала збірка поезій І. Драча – “Соняшники”, яка побачила світ 1962 року. У тому ж році опублікована книжка поезій 28-річного Василя Симоненка “Тиша і грім”. У ній автор помістив вірш “Лебеді материнства”, у якому є такі полум’яні слова:

Можеш вибрати друзів і дружину,
Вибрати не можна тільки Батьківщину.
Можна вибрати друга і по духу брата,

Та не можна рідну матір вибирати.
Можна все на світі вибирати, сину,
Вибрати не можна тільки Батьківщину.

Осередком духовного і громадського становлення багатьох шістдесятників був київський клуб творчої молоді “Сучасник”, створений наприкінці 1959 року (Президент – Л. Танюк). Уже 1960 року клуб заявив про себе на повний голос. Він допомагав молоді наблизитися до народних витоків художнього слова, поезії, театру, малярства, музики, пісні, мови, став сценічним майданчиком, виставковим залом молодого покоління української культури. Поїздки Україною, Шевченківські вечори, знайомство зі спадщиною розстріляного Відродження формували світогляд незалежних духом митців.

Під впливом київського у Львові з’явився клуб творчої молоді “Пролісок”, поштовхом до створення якого був приїзд 1962 року до Львова І. Драча, М. Вінграновського та І Дзюби. Президентом клубу обрали Михайла Косіва. Подібні клуби з’явилися в інших містах.

Скарбниця образотворчого мистецтва наповнилася творами Михайла Дерегуса, Михайла Божія, Карпа Трохименка, Олексія Шовкуненка, Василя Бородая. Тоді ж розквітнув талант народних майстринь Катерини Білокур і Марії Приймаченко. З рухом шістдесятників тісно пов’язано ім’я талановитої художниці Тетяни Яблонської. У 60-х роках вона, на противагу “соціалістичному реалізму”, продемонструвала нові рішення синтетичних образів, у яких яскраво вирізняється давня традиція українського народного живопису. Т. Яблонська разом з іншими художниками стала основоположницею й фундатором фольклорного напрямку в українському образотворчому мистецтві. Оригінальні форми та незвичний зміст мала творчість художників Алли Горської, Опанаса Заливахи, Веніаміна Кушніра. Яскравими творами заявили про себе молоді львівські живописці й скульптори Володимир Патик, Дмитро Крвавич, Еммануїл Мисько, Валентин Борисенко.

Представником нового напрямку в кінематографії стали Сергій Параджанов, Юрій Ільєнко, Леонід Осика. Значним мистецьким надбанням став фільм “Тіні забутих предків” С. Параджанова. Цей фільм, створений за повістю М. Коцюбинського, вразив глядачів поетичністю, силою і глибиною художнього відтворення сутності й трагізму народного життя. В цьому проявився талант режисера С. Параджанова, співавтора сценарію І. Чендея, художника фільму Т. Якутовича, талант кінооператора Ю. Ілленка, композитора М. Скорика і молодого кіноактора І. Миколайчука. Проявився мистецький хист усіх творців картини, які перейнялися життям народу.

За словами мистецтвознавця О. Бабишкіна, вони “перейнялися народною мовою – і вона зазвучала з екрана чистим, ясним і непідробним струмком. Його, народу, співаночками – ми почули, як співають гуцули, вкладаючи в пісні суть свого життя, своєї праці і своєї душі. Його музикою – нехитрою і проймаючою, як клич трембіт, переливи денцівки і перебори дрімби. Його танком – буйним і жагучим, трудовим і святковим... І тоді народився такий фільм про наших горян, у їх недалекому минулому, якого ще не було на екрані. Бо це кінематографічне відкриття Гуцульщини, рівнозначне літературному відкриттю її Коцюбинським і Марком Черемшиною, а в фольклорі – Франком і Гнатюком».

У ті роки відбулося становлення Леся Танюка – режисера і публіциста. Він організував вечори пам’яті Л. Курбаса, великого реформатора українського театру, публікував у пресі статті – роздуми про театр.

Рух шістдесятників налякав владу. Поступово в УРСР почалася критика молодих митців. У 1958 році за вказівкою ЦК КПУ, була заборонена й знищена щойно видрукувана поетична збірка Д. Павличка “Правда кличе”. Почастішала критика віршів Л. Костенко, І. Драча та ін. Але справжній наступ на шістдесятників розгорнувся наприкінці 1962 року, після подій у Манежі в Москві. Тоді виставку молодих художників відвідали М. Хрущов

та інші лідери партії. Вони не сприйняли, а М. Хрущов різко розкритикував модерністське мистецтво. Це стало сигналом для посилення боротьби з будь-якими новаціями, що виходили за межі традиційного реалістичного мистецтва. Критика за “формалізм і абстракціонізм” доповнювалася адміністративними заходами: заборонами публікувати твори, проводити мистецькі заходи тощо.

У галузі освіти у ці роки відбувалися неоднозначні, суперечливі процеси. Увагу звертали насамперед на кількісні показники. У 1953 році запроваджено обов’язкову семирічну освіту. Зростала кількість учнів і вчителів. У 1956 році скасовано плату за навчання у старших 8–10 класах. Почалася організація шкіл-інтернатів.

Спроби змінити систему навчання виявилися у реформі 1958 року, у якій за основу було взято принцип поєднання загально-освітнього і професійного навчання. В 11 класі учні набували професійних знань, проходили виробничу практику, отримували посвідчення здобутої професії. Втїлити у життя політехнізацію навчання у школах не вдалося і незабаром від неї відмовилися.

Поряд із цим реформа проголошувала русифікаторські ідеї. Позірно ліберальна реформа передбачала право батьків вибирати мову навчання для своїх дітей. На практиці це означало, що можна навчатися в Україні й не вивчати української мови. З огляду на низку формальних і неформальних спонук до вивчення російської варто було чекати, що багато батьків віддадуть своїх дітей до російських шкіл. Попри протести, влада завдала цього удару по вивченню національних мов. Реалізація цього положення реформи швидко далася взнаки. Кількість шкіл із російською мовою навчання неухильно зростала, особливо у містах Сходу та Півдня України.

Радянська влада нав’язала вчителям основні принципи виховного процесу. Школа дотримувалася того, що єдиним правильним вихованням є виховання через колектив. У цій концепції залишалось мало місця для індивідуального виховання, не брали до уваги особистість учня, його зацікавлення, а без цього

не може бути й згуртованого колективу. Саме ці ідеї відстоював і запроваджував у практику видатний український педагог Василь Сухомлинський, інші вчителі-новатори.

Проблеми, які не вирішували в системі шкільної освіти, значною мірою впливали на роботу вищої та середньої спеціальної школи. Хоча кількість дипломованих фахівців в Україні зростала, але загалом професійний рівень випускників вищих навчальних закладів бажав кращого.

Певна демократизація суспільного життя відкрила ширші можливості для діяльності науковців, передусім природничих і точних наук. У 1964 році у Харківському фізико-технічному інституті АН УРСР споруджено найбільший на той час у світі прискорювач електронів. Розвиток кібернетики в Україні започатковано організацією у 1957 році обчислювального центру АН УРСР, перетвореного згодом на Інститут кібернетики.

Інститут кібернетики колись був розташований на околиці Києва. Саме там, починаючи з 1972 року, Віктор Глушков намагався розробити радянський інтернет, або, як він сам його називав, “загальнодержавну автоматизовану систему збирання й обробки інформації для бухгалтерії, планування та управління національною економікою СРСР”. Тут, зазначив у книзі “Площі та вежі” (Київ, 2019) британський історик Ніл Фергюсон, “зародилося щось подібне на дух, що дав імпульс Кремнієвій долині у США. Глушков та його колеги уявляли собі країну під назвою «Кібертонія», керуватиме якою рада роботів. Глушков розумів: для того, щоб Кремль схвалив його автоматизовану систему, вона має накладатися на трирівневу пірамідальну структуру радянської планової економіки. Певна річ, у Москві мав бути розташований центральний комп’ютерний хаб, під’єднаний аж до 200 вузлів середньої ланки в найбільших містах, які, зі свого боку, сполучалися б із 20 000 комп’ютерними терміналами розкиданими по всіх ключових виробничих ділянках. Чи зміг би такий радянський інтернет працювати? Сумнівно. У будь-якому разі цей експеримент

навіть і не намагалися провести, просто тому, що міністр фінансів зарубав цю ідею на корню через її вартість”.

Певні досягнення були у розвитку точних наук. Борис Патон разом із групою виробників розробив і впровадив у виробництво електрошлакове зварювання. У 1962 році Б. Патона обрано президентом Академії наук України.

Суспільні науки цими роками не позбулися основних вад. Суспільствознавці продовжували коментувати й обґрунтовувати положення, що містилися в партійних документах, виступах керівників партії та уряду, а це призводило до процвітання догматизму і схоластики.

4.2. Політика щодо релігії та церкви

Лібералізація суспільства спочатку частково позначилася і на політиці влади щодо релігії і церкви. У 1955–1957 роках скасовано реєстрацію членів виконавчих органів і ревізійних комісій церков. Дещо збільшилася кількість православних церков і чисельність православного духовництва. Віруючі почали ремонтувати церкви, збільшувалася чисельність активу й обслуги храмів. Почалося повернення репресованих священиків, у тому числі ліквідованої у 1946 і 1949 роках Української греко-католицької церкви в Галичині та Закарпатті.

Однак наприкінці 50-х – на початку 60-х років влада взяла рішучий курс на швидке “подолання” релігійності: посилено адміністративне втручання у діяльність релігійних організацій, встановлено жорсткий контроль за священиками, релігійними громадами, фінансовою і господарською діяльністю церков, зменшено земельні ділянки монастирів, заборонено паломництва, закрито святі місця. Водночас розпочато зняття з реєстрації ре-

лігійних громад, переобладнання недіючих церков під склади, зерносховища, знесення частини церков, каплиць, хрестів.

Ці дії влади зумовили справедливі нарікання віруючих, їхній опір. Суцільним потоком у різні інстанції надходили скарги, прохання відновити богослужіння у церквах. Біля окремих храмів віруючі організували чергування, іноді доходило до конфліктів з міліцією.

На середину 60-х років в Україні залишилося близько 4,5 тис. діючих церков Російської православної церкви. Понад 1 тис. було закрито. Разом з православними храмами так само закривали костьоли, будинки молитви, синагоги. Особливих переслідувань зазнали конфесії, що традиційно належали до протестантизму, передусім Свідки Єгови та Християни Євангельської віри (п'ятидесятники), які вважалися незаконними і не підлягали реєстрації. Для припинення їхньої діяльності місцева влада широко використовувала адміністративні заходи. Чимало віруючих безпідставно притягали до карної відповідальності за вигаданими звинуваченнями. Все це негативно позначалося на духовності суспільства.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Розкрийте зміст поняття “нова хвиля українізації”. Чим вона була спричинена в 1954–1964 роках?
2. Охарактеризуйте внесок українських учених у розвиток різних галузей науки.
3. Яких змін зазнав освітянський процес у період Хрущовської “відлиги”?
4. Охарактеризуйте рух шістдесятників у літературі та мистецтві України.
5. Обґрунтуйте суть політики влади щодо релігії та церкви.

Рекомендована література

Баран В. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.) / В. Баран, В. Даниленко. – Київ, 1999.

Єленський В. Суворя “відлига”. Замітки про антицерковну кампанію 50-х – початку 60-х років / В. Єленський // Людина і світ. – 1990. – № 6.

Пащенко В. Православ'я в новітній історії України / В. Пащенко. – Полтава, 1997.

Україна: Друга половина ХХ століття: Нариси історії. – Київ, 1997.

УКРАЇНА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 60-х – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 80-х РОКІВ

5.1. Суспільно-політичне життя

На початку 60-х років становище в СРСР та Україні ускладнилося. Скоротилися темпи розвитку промисловості. Неврожай 1963 року загострив продовольчу проблему. У містах люди стояли в чергах за хлібом і молоком. У такій обстановці визріли умови усунення М. Хрущова від влади. Хоча майже всі керівні партійно-державні діячі в СРСР і в Україні завдячували своїм становищем і посадами М. Хрущову, це не стало гарантією їхньої відданості політиці реформ. Водночас М. Хрущов відзначався безпечністю і самовпевненістю. Ці обставини зумовили досить легке його усунення у жовтні 1964 року та прихід до влади Л. Брежнєва.

Росіянин Леонід Брежнєв, як і його попередник Микита Хрущов, прийшов до влади, маючи тісні зв'язки з Україною. На відміну від поривчастого і непоступливого М. Хрущова обережний Л. Брежнєв поширював свій вплив, забезпечуючи своїй політиці підтримку партійно-радянського апарату та гарантуючи йому стабільне становище. Відтак, його 18-річне перебування при

владі позначили консервативні тенденції, хоча вже більше не тоталітаристські. Зате виразно авторитарні. Але якщо влада застосовувалася тепер стриманіше, ніж за Й. Сталіна, вона й надалі зосереджувалася в руках партії і вживалася з метою поширення радянської могутності за кордоном і забезпечення цілковитого контролю в самій країні.

Зміна у партійних верхах призвела до згортання ліберального курсу М. Хрущова, зокрема припинилася реабілітація постраждалих у роки сталінських репресій, збузилися повноваження республіканського керівництва й активізувалася русифікаторська політика. Втілювалися заходи до зміцнення становища партійного апарату. Пленум ЦК КПРС у листопаді 1964 року ухвалив рішення об'єднати промислові та сільські обласні парторганізації, які були розділені за М. Хрущова. У 1966 році черговий з'їзд КПРС відмінив положення про періодичне оновлення партійних органів. Цього ж року відновили посаду Генерального секретаря ЦК КПРС. Ним став Л. Брежнєв, а в 1977 році його було обрано Головою Президії Верховної Ради СРСР. Нове керівництво здійснювало політичний курс на розвиток країни без жодних спроб оновлення суспільства і реформування існуючої системи, що зумовило застосування для характеристики цих років терміна “застій”. З цього приводу важливою є теза про те, що країна без засобів змін є країною без засобів для свого збереження.

Партійні органи в УРСР мали чітку ієрархічну структуру, яка поділялася за рівнем влади і функціональними обов'язками. Реальним вищим органом влади протягом понад 70 років було Політбюро ЦК Компартії України, яке визначало і реалізовувало в республіці вироблені в ЦК РКП(б) – КПРС основні напрями побудови соціалістичного суспільства, безпосередньо організовувало виконання своїх постанов, тримало під пильним контролем всю систему влади в Україні, кадрові призначення і т. п. Упродовж 70 років склад Політбюро ЦК КПУ коливався від 5 до 18 осіб.

До складу Політбюро ЦК КПУ у повоєнний час входили: Секретарі ЦК, Голови Президії Верховної Ради та Ради Міністрів УРСР, республіканської ради профспілок, керівники КДБ, деяких великих обласних і Київської міської партійних організацій.

Партійна організація УРСР формально мала статус самостійної республіканської компартії, проте її статутні права де-факто не перевищували прав обкомів партії у складі Російської Федерації.

Постанови партійних органів були обов'язковими для виконання для всіх державних структур і громадських організацій. Хоча перший секретар ЦК КПУ працював із власним Політбюро, все ж головні політичні рішення приймали у Москві, в Політбюро ЦК КПРС, а не в Києві. Однак посада керівника цього органу вважалася значущою.

Присутність жінок у верхніх ешелонах влади УРСР, як і Радянського Союзу, ніколи не була високою. Валентина Шевченко – єдина жінка, що очолювала Президію Верховної Ради УРСР у 1985–1990 роках і була членом Політбюро ЦК КПУ. Щоправда, в обкомах, міськкомах, райкомах партії, а також в обласних, міських і районних виконкомах рад депутатів трудящих жінки були представлені.

У брежнєвський період Україна мала двох перших секретарів комуністичної партії – Петра Шелеста і Володимира Щербицького, політичні лінії яких хоч і відрізнялися, але однаково переконливо ілюстрували проблеми, що поставали перед українськими радянськими провідниками, а також контекст, у якому здійснювалася політика українського, тобто республіканського рівня.

З липня 1963 року до травня 1972 року першим секретарем ЦК КПУ був П. Шелест. З його іменем пов'язують посилення автономістських тенденцій серед українського партійного керівництва. Його головною турботою були економічні потреби України. П. Шелест вимагав для УРСР більшої ролі в процесі економічного планування в СРСР і не виявляв великого ентузіазму до планів

економічного розвитку Сибіру, який означав зменшення капіталовкладень в Україну. Він уважав, що УРСР має діставати від Держплану СРСР фонди, товари і послуги, що дорівнювали б вартості її внеску в союзню державу. Виглядає так, що перший секретар ЦК КПУ намагався відстоювати інтереси України в межах Радянського Союзу. У 1970 році у своїй книзі “Україна наша Радянська” П. Шелест поряд із описом досягнень радянської України зауважено підкреслював історичну автономність України, прогресивну роль козацтва. Він пишався тим, що з відсталого аграрного краю його республіка перетворилася на сучасне суспільство з передовою промисловістю. Звичайно, П. Шелест не був якимось прихованим націоналістом, а саме це йому було інкриміновано. У травні 1972 року П. Шелеста усунули з посади за звинуваченням у “м’якості” до українського націоналізму та потуранні економічному “місництву” і перевели на роботу в Москву. С. Кульчицький вважає, що “легенда стосовно автономістської політики П. Шелеста позбавлена підстав і поширювалася ним самим після виходу на пенсію. Однак слід визнати, зазначає історик, що дедалі ширші масштаби русифікації України, які інспірувалися московським центром у повоєнний період, обурювали його”.

Першим секретарем ЦК КПУ в травні 1972 року став В. Щербицький, політична кар’єра якого розпочалася ще у 50-х роках, але сходження до найвищої республіканської посади відбулося за утвердження при владі в СРСР Л. Брежнєва. У 1965 році В. Щербицького призначено Головою Ради Міністрів УРСР, 1966 року його обрали кандидатом, а 1971 року – членом Політбюро ЦК КПРС. На посаді першого секретаря ЦК КПУ він ретельно дотримувався курсу на цілковите підпорядкування політиці центрального партійного керівництва, спрямованої на згортання автономістських ідей попередника.

До головних напрямів політичного курсу В. Щербицького належала мовна русифікація України. Відбувалася організована кампанія боротьби за піднесення ролі російської культури і пере-

творення її на синонім усього прогресивного і престижного. Русифікації сприяв перехід російською мовою спілкування вищого керівництва УРСР і насамперед В. Щербицького. У 70–80-х роках партійні з'їзди, пленуми, різні наради в Україні відбувалися лише російською мовою. Українську мову витіснили навіть на побутовому рівні. Вивіски, дороговкази, вказівники на дорогах, наочну агітацію писали російською мовою. Працівники інформслужб, довідкових бюро, закладів громадського відпочинку, сфери побуту вимушено переходили на спілкування російською мовою. Влада мала у своєму розпорядженні низку прямих і непрямих засобів, щоб змусити людей користуватися російською мовою. Швидко зростало використання її в українських школах. Те ж саме стосувалося можливостей зробити кар'єру. Знижувався відсоток газет, журналів і книжок, які публікували українською мовою.

З роками почали зростати надумані теорії в суспільній сфері. Була висунута ідея “розвинутого” соціалізму, про яку Л. Брежнев уперше заявив в урочистій доповіді 1967 року, присвяченій 50-річчю так званої Жовтневої революції. Під цим терміном розуміли смугу історичного розвитку тривалістю в кілька десятиріч між побудованим у 1930-х роках соціалізмом і комунізмом.

У СРСР проживало більше ста різних народів, кожен із яких займав власну територію, мав свою виразно самобутню культуру, історію, суспільні цінності та економічні інтереси. Тому радянське керівництво шукало спосіб сформувати у них відчуття спільної тотожності та мети. Для цього ідеологи КПРС висунули низку понять, що ставили за мету перемістити наголос із національних особливостей народів на їхні спільні риси. Серед них найважливіші були три поняття: розквіт – твердження, що за радянської влади всі народи СРСР переживають небувалий прогрес; зближення, що відбувається між народами внаслідок створення в СРСР спільних політичних, економічних і культурних установ; злиття радянських народів в один і поява нового типу історичної спільності – радянського народу.

За цими ідеологічними термінами приховувалася русифікація. Оскільки росіяни переважали чисельно, оскільки вони створили більшовицьку партію та радянську систему, оскільки вони займали більшість найвищих посад й оскільки їхня мова є основним засобом спілкування в СРСР, то їх розглядали як той цемент, що тримає СРСР вкупі. Тому радянське керівництво вважало, що чим більше інші народи СРСР будуть уподібнюватися до росіян, тим сильнішим ставатиме почуття взаємної солідарності. Але багато західних учених уже у ті часи справедливо вважали, що зближення, злиття і радянський народ – це не що інше, як русифікація неросіян. У 1972 році у доповіді Л. Брежнєва “Про п’ятдесяту річницю Союзу РСР” прозвучала думка про завершення творення нової історичної спільності – “радянського народу” на основі “зближення націй і досягнення їхньої повної єдності”. На думку компартійних ідеологів, формування єдиної соціалістичної нації розв’язує проблему національних відносин у СРСР.

Довгі роки “застою” виявилися вкрай бідними на події, які б залишилися в пам’яті людей. Тому події створювали штучно. Партійний апарат доклав багато зусиль, щоб урочисто обставити прийняття нової Конституції СРСР і Конституцій союзних республік. Організуючи ритуал всенародного обговорення, компартійний апарат поставив своєрідний рекорд: тільки в Україні в обговоренні проекту взяло участь 35 млн. осіб.

Конституція СРСР була прийнята у 1977 році, а 1978 року Конституція УРСР, у яких декларували формальні положення про зростання влади народу в управлінні державою, що здійснювалася через ради народних депутатів; широкі права громадських організацій; право республік виходу зі складу СРСР. Декларативні гасла, зафіксовані в Конституції, значною мірою не відповідали дійсності та реаліям життя. Монополія державної влади партійного керівництва підтверджувалася введенням до союзної Конституції 6-ї статті, яка проголошувала КППС керівною і спрямо-

вуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій.

5.2. Зміни в демографічному, соціальному та національному складі населення

Демографічні процеси в УРСР упродовж другої половини 1960-х – першої половини 1980-х років характеризувалися відносною стабільністю порівняно з повоєнним десятиліттям. У цей період влада періодично, через кожні 10 років, проводила Всесоюзні переписи населення – у 1959, 1970, 1979, 1989 роках. Дані переписів засвідчували, що населення України кількісно зростало: у 1959 році на території республіки проживало майже 42 млн осіб; 1970 року – 47; 1979 року – близько 50 млн; 1989 року – понад 51 млн осіб. Отже, за 1959–1989 роки населення України зросло майже на 10 млн осіб.

За кількістю жителів Україна перебувала на шостому місці в Європі після Росії, Німеччини, Італії, Великої Британії та Франції. Однак приріст населення постійно зменшувався у зв'язку зі зниженням народжуваності. Визначальною причиною в уповільненні темнів приросту населення вважають насамперед урбанізаційні процеси. Оскільки містяни жили у тісних помешканнях, а велика кількість жінок працювала повний робочий день, то українці в містах бажали мати невелику сім'ю з максимум двома дітьми. Контрастом з іншими промисловими країнами було те, що почала знижуватися тривалість життя чоловіків і зростати дитяча смертність. Експерти допускали, що це пов'язано з алкоголізмом і курінням, які поширилися серед чоловіків і жінок. З кінця 70-х до

середини 80-х років середня тривалість життя мешканців України зменшилася з 70 до 68 років. Серед республік СРСР Україна посідала третє місце за рівнем смертності.

У багатьох відношеннях населення України тоді нагадувало жителів інших розвинених країн: при повільному старінні й низьких темпах зростання йому були притаманні постійно зростаючий відсоток пенсіонерів і спадаючий відсоток робітників повної зайнятості. Проте загалом в Україні існували задовільні демографічні умови: населення республіки було не настільки мале і водночас не таке велике, щоб гальмувати економічний розвиток.

Індустріалізація й урбанізація зумовили зростання чисельності міського населення, інтенсивне виникнення нових міст. Якщо у 60-х роках співвідношення міського і сільського населення становило приблизно 1:1, та на кінець 80-х років 1:2 на користь міського. Це відбувалося не тільки за рахунок природного впливу селян у промислові центри, але і внаслідок політики ліквідації так званих неперспективних сіл. Протягом 1970–1984 років в Україні зникло понад 2 тис. сіл. Загалом у 1959–1985 роках чисельність міського населення зросла з 19 до 33 млн, а сільського зменшилося з 22 до 17 млн.

Соціальна структура в республіці у цей період виглядала так: кількість робітників зросла з 8 млн у 1960 році до 14 млн у 1989 році, а селян стало удвічі менше, і 1989 року їх було 3,5 млн. У 2,3 раза більше стало службовців – 6,3 млн.

Національний склад населення України змінювався під впливом трьох чинників: низького природного приросту у місцевих жителів, переважно українців; інтенсивних міграційних процесів (за межі республіки відбували здебільшого українці, а прибували переважно росіяни); еміграції за кордон єврейського населення.

Лише в 1959–1979 роках в Україну прибуло до 2 млн росіян, які поселилися в окремих регіонах, здебільшого у містах, і сприяли зростанню національної диспропорції міських жителів.

Частка українців серед міського населення при цьому зменшувалася. Російські іммігранти отримували високі посади і краще забезпечення житлом. Це впливало на те, що в Донецькій, Луганській, Одеській областях і в Криму частка українців була низькою. У 60–80-х роках, попри зростання чисельності українців, їхня частка серед загальної кількості населення республіки зменшилася, а росіян зростала. У 1959 році в УРСР налічувалося 7 млн росіян, а в 1970 році їхня кількість зросла до 10 млн. У 1989 році вони становили близько 21 % мешканців України.

5.3. Стан економіки

Восени 1964 року нове керівництво СРСР на чолі з Л. Брежневим почало розробку власної концепції розвитку економіки, усвідомлюючи при цьому неможливість повернення до сталінських методів керівництва державою, насамперед промисловістю і сільським господарством.

Саме ці обставини диктували необхідність послаблення директивних, тобто наказних методів керівництва господарством і пошуку чинників підвищення ефективності економіки. У вересні 1965 року відбувся пленум ЦК КПРС який задекларував перехід до економічної реформи нового зразка. Незабаром уряд Олексія Косигіна опублікував нормативні документи реформи, підготовані на основі рекомендацій групи економістів на чолі з О. Ліберманом.

Позитивні нововведення реформи зводилися до розширення господарської самостійності підприємств, посилення економічних стимулів праці, акцентуванні на оцінюванні якісних показників діяльності підприємств за рівнем рентабельності, виконання планів поставок, реалізацією продукції. Реформа дозволяла певні виявлення ініціативи на місцях, а в окремих випадках – навіть

незначне коригування планів виробництва, переважно до їх зниження. Головним критерієм оцінювання господарської діяльності підприємств мали стати не валові показники виробництва, а обсяги реалізації виробленої продукції. Передбачалося створення спецфондів підприємств для матеріального заохочення працівників, соціально-культурного розвитку.

Запровадження реформи стабілізувало економічний розвиток республіки на межі 60–70-х років. За 1966–1970 роки випуск промислової продукції в Україні збільшився на 50 %, продуктивності праці – на 28, а національний дохід – на 38 %.

Однак у 70-х роках розпочалося згортання реформи, посилювалася загальна централізація. Міністерства не бажали поступитися своїми правами і поверталися до жорсткого директивного планування.

Несприйняття ринкових відносин, посилення директивного планування і силового управління значною мірою були зумовлені подіями “Празької весни” 1968 року, які змусили керівників СРСР замислитися над майбутнім радянської системи. Події в Чехо-Словаччині налякали лідерів СРСР. До того ж, практика показувала, що прищеплення елементів ринку командній економіці було принципово неможливим. Радянська промисловість почала знову розвиватися переважно екстенсивним шляхом.

Такий розвиток вів до наростання кризових явищ. Встановлювалися непорушні плани виробництва, і виконувалися вони за будь-яких умов. Часто це робили всупереч логіці. Навіть незначне перевиконання плану вважали за успіх і заохочували. Працівники трудилися в умовах неритмічності підприємств. Незадовільними на багатьох заводах і фабриках були умови праці, високими показники травматизму.

Промисловість України відчувала гостру потребу в переорієнтації структури виробництва на високотехнологічні цикли, впровадженні нових технологій, інтенсифікації використання

трудових ресурсів. Нераціональне застосування сировини і палива спричиняло значні фінансові затрати.

Знижувалася якість виробленої продукції. У 1970–1985 роках вдвічі зменшилася рентабельність підприємств. Реалізовувалися планові показники виготовлення здебільшого непотрібних населенню товарів та ігнорувалися споживчі потреби. Це призвело до виникнення у 70–80-х роках дефіцитів на окремі промислові товари: будівельні матеріали, транспортні засоби, паливо, обладнання, меблі тощо.

Із 1970-х років Держплан СРСР пріоритетними для нового будівництва вважав східні регіони. Виняток становила тільки електроенергетика. Її виробництво в УРСР зросло за 1965–1985 роки більше ніж удвічі. Нові потужності та атомні електростанції будувалися з розрахунком експорту енергії у сусідні з УРСР країни Ради економічної взаємодопомоги.

Світова економічна криза 1973–1974 років допомогла керівництву СРСР ще деякий час обійтися без назрілих ринкових реформ. Колапс радянської економіки був відтермінований мільярдами доларів, отриманих від продажу енергоносіїв. У СРСР було організовано стрімке нарощування видобутку нафти й газу та будівництво нафто- та газопроводів від Західного Сибіру через Україну до кордонів із державами Європи. Виручену валюту використовували на закупівлю іноземної техніки і продовольства. Така економічна політика заганяла СРСР у глухий кут, що стало очевидним у середині 1980-х років, коли ціни на нафту на світовому ринку знизилися, і потік нафтодоларів істотно зменшився.

У 1970 – першій половині 1980-х років Україна залишалася житницею СРСР. Вона виробляла стільки ж зерна, як і Канада, більше картоплі, ніж Західна Німеччина, й більше цукрових буряків, ніж будь-де у світі. Маючи 19 % населення радянського союзу, Україна давала понад 23 % його сільськогосподарської продукції. Цьому сприяли нововведення реформи 1965 року у сільському господарстві: запровадження сталого плану продажу

продукції, підвищення заготівельних цін, введення доплат за надпланові продажі. Вводилися програми, спрямовані на зростання механізації сільськогосподарського виробництва. До 1970 року механізовано оранку, сівбу і збирання зернових.

Однак реформа не змінила виробничі відносини на селі, командно-адміністративну систему керівництва сільським господарством. Селянин залишався підневільним працівником одержавленого колгоспу, тому низькою була продуктивність його праці (у п'ять разів нижча, ніж у США). У порівнянні селяни України значно ефективніше господарювали на своїх невеличких, усього 25 соток гектара присадибних ділянках. У 1970 році цей приватний сектор сільського господарства, що обіймав лише 3 % всіх культивованих земель, давав 39 % загального виробництва м'яса, 40 % молочних продуктів і 55 % яєць. До того ж в Україні присадибні ділянки забезпечували 36 % загального прибутку сім'ї.

Темпи зростання сільгоспвиробництва зменшувалися: у 60–70-х роках вони становили щороку в середньому 4,5 %, а на початку 80-х років сягнули лише близько 3,9 %. Понад 40 % колгоспів і радгоспів України на початок 80-х років були нерентабельними та збитковими. Щороку гинуло близько 1/3 вирощених овочів і фруктів, понад 10 % зерна, яке продовжували закуповувати за кордоном. Інша проблема полягала у швидкому зменшенні робочої сили на селі, до якого спричинилася урбанізація: в 1965 році в Україні налічувалося 7,2 млн сільськогосподарських працівників, а в 1980 році ця цифра знизилася до 5,8 млн. Українське село, де покращилися життєві умови, продовжувало віддавати свою молодь місту. В багатьох колгоспах основну частину робочої сили становили літні й виснажені жінки. Уповільнення економічного розвитку, неефективні заходи управління господарством, декларативність нововведень призвели до значного спаду виробничих показників і входження України в економічну кризу.

5.4. Життєвий рівень населення

За 1965–1985 роки певних змін зазнало матеріальне становище різних соціальних груп населення України. Зокрема, за ці роки оплата праці колгоспників зростала швидше, аніж робітників і службовців. За цей період середньомісячна оплата праці в колгоспах УРСР збільшилася у 2,7 раза, тобто до 134 крб. Однак важка фізична праця, сезонний характер виробництва, відсутність належних побутових умов та інше призвели до швидкого відпливу населення зі сільської місцевості.

Упродовж 1960–1980 років середньомісячна зарплатня робітників і службовців збільшилася з 78 крб. до 155 крб.

З 1 січня 1983 року дещо збільшено розмір надбавки до пенсії за віком, за безперервний стаж роботи на одному підприємстві, в установі чи організації. Проте значна частина пенсіонерів з-поміж робітників, службовців і особливо колгоспників одержувала мізерну пенсію, якої ледь вистачало для скромного існування. У важкому становищі перебували сім'ї, що втратили годувальника, одинокі матері та інваліди, котрі потребували більш відчутної підтримки з боку держави. За офіційною оцінкою, понад 40 млн громадян СРСР одержували менше прожиткового мінімуму, тобто фактично перебували за межею бідності.

Залишалася невирішеною житлова проблема. Кожна п'ята міська родина десятиріччями чекала в черзі на поліпшення житлових умов. Незважаючи на приріст населення, спорудження житла перебувало на рівні кінця 50-х років. Окрему квартиру сім'я очікувала від 10 до 20 років.

Для села характерними були відсутність достатньої кількості шкіл, дитсадків, клубів, транспорту, впорядкованих доріг, відсталість медичного та побутового обслуговування. У 1985 році природний газ мали лише 5 % населених пунктів, у третині сіл не було навіть амбулаторій.

Виробництво товарів народного споживання було низького гатунку і не відповідало попиту населення ані за асортиментом, ані за якістю. Відчувався дефіцит якісного взуття, трикотажу, тканин. Люди одягалися “стандартно і сіро”.

Звичними стали дефіцити на окремі продукти харчування. Постійною прикметою радянського життя були черги біля прилавків магазинів.

Радянська Україна у 70–80-х роках була великою промисловою країною, щедро наділеною природними багатствами. Однак за рівнем життя народу вона значно відставала від високорозвинених країн. Попри неодноразові спроби уряду покращити долю радянського споживача, громадяни СРСР і УРСР мали справу з неякісними товарами, поганим обслуговуванням і тісними помешканнями. За своїм життєвим рівнем середній радянський українець суттєво відставав від західних європейців та американців.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Дайте узагальнену характеристику суспільно-політичного життя України в другій половині 60-х – першій половині 80-х років.
2. Які зміни відбулися в демографічному складі населення? Чим вони були спричинені?
3. Назвіть основні напрями проведення економічної реформи середини 60-х років. Поясніть причини її незавершеності.
4. Поясніть причини наростання кризових явищ у суспільно-економічному розвитку України в 70-х роках. Який термін характеризує стан економіки в 70-х – першій половині 80-х років?
5. Охарактеризуйте життєвий рівень населення. Чи існувала соціальна диференціація в радянському суспільстві?
6. Поясніть термін “системна криза” суспільства. Чи можна було вийти з цієї кризи без кардинальних змін економічного і політичного становища? Відповідь обґрунтуйте.

Рекомендована література

Ковпак Л. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.) / Л. Ковпак. – Київ, 2003.

Кондратюк К. Профспілки України у 1945–1990 рр. / К. Кондратюк // Вісник Академії праці і соціальних відносин федерації профспілок України. – 2009. – Вип. 3.

Лозицький В. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991) / В. Лозицький. – Київ, 2005.

Падалка С. Українське село в контексті політики тоталітарної держави (60–80-ті роки ХХ ст.) / С. Падалка. – Київ, 2003.

Шелест П. Справжній суд історії ще попереду. Спогади. Щоденники. Документи. Матеріали / П. Шелест. – Київ, 2004.

Щербицький В. В. 1918–1990. Життя присвячене Україні / П. Толочко та ін. – Київ, 2018.

УКРАЇНСЬКИЙ ОПОЗИЦІЙНИЙ (ДИСИДЕНТСЬКИЙ) РУХ 1965–1980 РОКІВ

6.1. Політизація опозиційного руху в другій половині 1960-х років

Термін “дисидент” походить від лат. *Dissident* (незгідний) і вживається для означення осіб, які виступають проти чинного державного ладу, офіційної ідеології й політики.

На зламі 50–60-х років намітився поворот у розвитку українського руху опору – до мирних, легальних методів боротьби за національну незалежність. В Україні почав розвиватися опозиційний, або як його ще називають – дисидентський рух, тобто рух незгодних. Він виник як протест проти антинародних дій партійно-державного апарату, недотримання ним конституційних положень, очевидних порушень соціальної справедливості. Його представники спочатку виступали проти недоліків існуючої системи, порушення законів, прав людини, свободи слова, совісті та друку, за вільний розвиток української мови і культури, правду історії.

Першими на цей шлях стали Левко Лук’яненко та його друзі, котрі зробили спробу створити партію, що діяла б на нових за-

садах. Народився Л. Лук'яненко у 1927 році на Чернігівщині, в селянській родині. У 1944 році мобілізований до Червоної армії. У 1956 році закінчив юридичний факультет Московського університету й отримав призначення на роботу в Західну Україну, де працював у Радеківському райкомі партії Львівської області. До арешту – член КПРС.

У 1959 році Л. Лук'яненко уклав програму партії, що мала назву “Українська робітничо-селянська спілка”. Вона мала за мету вихід України зі складу СРСР, причому вперше в повоєнній історії передбачала мирні методи боротьби. Планувалося, що Спілка пропагуватиме здійснення статті 17 Конституції СРСР і статті 14 Конституції УРСР, а потім питання розглядатиме Верховна Рада УРСР або воно вирішуватиметься через всенародний референдум.

У програмі Спілки різко критикували як внутрішню, так і зовнішню політику КПРС, особливо за русифікацію в Україні, голод 1932–1933 років, масовий терор.

На підставі такого аналізу становища підсумовувалося, що Україна в складі СРСР не має змоги нормально розвиватися і тому повинна стати незалежною державою.

Однак партію створити не вдалося. У січні 1961 року відбулися арешти. У травні, у Львові відбувся судовий процес. Членів групи звинувачено в зраді Батьківщини і на підставі ст. 56, ч. 64 Кримінального кодексу УРСР засуджено: Л. Лук'яненка до розстрілу, І. Кандибу – до 15 років, С. Віруна – до 11 років, а інших чотирьох – до 10 років позбавлення волі. У липні 1961 року судова колегія у кримінальних справах Верховного Суду УРСР замінила Л. Лук'яненку смертну кару на 15 років ув'язнення.

У 1964 році в Західній Україні виникла ще одна підпільна організація – Український національний фронт, який мав розгалужену мережу осередків. Учасники організації виробили низку політичних документів, дотримувалися суворої конспірації й тривалий час уникали стеження органами КДБ. Головну ставку вони робили на легальні методи боротьби, агітацію за вихід України

зі складу СРСР, вважаючи формою здобуття незалежності всенародний референдум.

Припинення деєсталінізації після відставки М. Хрущова розчарувало інтелігенцію. Дехто відійшов у тінь, поринув у наукову або творчу діяльність. Однак частина зважилася протестувати у формі розповсюдження самвидаву. Деякі з них обговорювали питання про потребу формування політичної опозиції. У такій обстановці у 1965 році владні структури вдалися до арештів діячів руху. У Києві, Львові, Івано-Франківську, Тернополі, Луцьку, Одесі, Феодосії затримано понад два десятки осіб. Причиною арештів стала діяльність самвидаву або причетність до неї більшості затриманих.

Судові процеси над ув'язненими відбулися 1966 року. У Львові звинувачення в антирадянській агітації та поширенні антирадянських матеріалів отримали І. Гель, М. Масютка та Я. Менкуш. Незабаром відбувся судовий процес у справі братів Горинів, М. Осадчого і М. Зваричевської. Для підтримки підсудних з акціями протесту до Львова приїхали Л. Костенко, І. Драч, І. Дзюба, В. Чорновіл. На захист заарештованих виступили А. Малишко, М. Стельмах, С. Параджанов, О. Антонов. Однак ці протести не дали результатів. Затриманих засудили до ув'язнення у таборах суворого режиму.

У ці роки були ув'язнені також викладачі В. Мороз і Д. Іващенко, художник О. Заливаха, інженери І. Русин і О. Мартиненко, вчитель М. Озерний, робітник А. Шевчук та ін.

У 1965 році аспірант Інституту літератури АН УРСР Іван Дзюба написав і розповсюдив самвидавом брошуру "Інтернаціоналізм чи русифікація?". У ній розкритиковано русифікаторський курс в Україні, а відповідальність за його наслідки покладено на підпорядковану Москві республіканську компартійну владу.

У 1966 році до тримісячних примусових робіт був засуджений В'ячеслав Чорновіл, за написання брошури "Правосуддя чи рецидиви терору?", у якій відображено настрої українського опозиційного руху середини 60-х років. Наступний арешт В. Чорново-

ла відбувся 1967 року – за підготовку збірки “Лихо з розуму” про 20 жертв репресій 1965–1966 років.

У другій половині 60-х років відбувся розквіт самвидаву, його утвердження як форми існування українського дисидентського руху. Найвідомішими творами українського самвидаву були, крім праць І. Дзюби і В. Чорновола, публіцистичні твори Валентина Мороза – “Репортаж із заповідника імені Берії”, “Серед снігів”, “Хроніка опору”; Євгена Сверстюка – “Собор у риштуванні”; книга Михайла Осадчого “Більмо”; Івана Геля “Грані культури” та ін.

Репресивні дії влади зумовили протести серед однодумців засуджених. У 1968 році представники української інтелігенції звернулися з листом-протестом проти арештів та ухвал судових процесів 1965–1966 років до вищого державного і партійного керівництва СРСР. Лист підписали 139 осіб, більшість з яких – наукова і творча інтелігенція. Однак влада на поступки йти не збиралася. Навпаки, почалися звільнення багатьох протестувальників з роботи, виключення з партії.

6.2. Арешти і переслідування українських дисидентів на початку 70-х років

У січні 1971 року на засіданні Політбюро ЦК КПРС було ухвалене рішення провести всесоюзну кампанію, спрямовану на ліквідацію самвидаву і дисидентського руху загалом. Влітку того ж року ЦК КПРС, з наступним ухваленням ЦК КПУ, було прийнято таємну постанову “Про заходи протидії нелегальному розповсюдженню антирадянських та інших шкідливих матеріалів”. У січні 1972 року розпочалася нова хвиля арештів, яка тривала 2 роки. “Чисткою” установ освіти, науки і культури від інакомислячих

керували секретар ЦК КПУ з питань ідеології В. Маланчук і Голова КДБ України В. Федорчук.

Приводом для арештів стало затримання у січні 1972 року бельгійського студента українського походження Я. Добоша, звинуваченого у нав'язуванні контактів з українськими опозиціонерами під час його туристичної поїздки до України. У Києві до судової відповідальності були притягнуті Є. Сверстюк, В. Стус, І. Світличний, С. Параджанов та ін. У Львові – В. Чорновіл, І. Гель, І. Калинець, І. Стасів-Калинець, М. Осадчий, С. Шабатура та ін.

За підозрами у причетності до дисидентського руху були звільнені декотрі працівники Інституту філософії, Інституту мовознавства АН УРСР. З Інституту історії були звільнені О. Апанович, О. Компан, Я. Дзира. З посади директора Інституту археології за “методологічні помилки” звільнили член-кореспондента Ф. Шевченка. У 1972 році у Львові з Інституту суспільних наук були звільнені літературознавці М. Вальо і Р. Кирчів, мовознавці У. Єдлінська та Л. Коць-Григорчук, франкознавець С. Щурат та ін.

Зі спілки письменників України були виключені І. Дзюба, В. Захарченко, В. Іванисенко, О. Бердник. Посади голови спілки письменників позбувся О. Гончар. У 1973–1974 роках цькування літераторів набули масового характеру. Зі спілки кінематографістів України було виключено С. Параджанова, В. Некрасова, Г. Снегірьова.

Переслідувань зазнала студентська молодь. Права навчатися у Київському університеті були позбавлені В. Рубан, Н. Кир'ян, В. Голобородько та ін. У 1973 році понад 20 студентів було виключено з Львівського університету. Приводом для звільнень були спроби розповсюдження листівок з протестами проти арештів, випуск літератури самвидаву. Переслідувань зазнали викладачі вищих навчальних закладів.

Кількість заарештованих дисидентів у 1972–1973 роках, за різними даними, сягала від 70 до 100 осіб. Вони отримали переважно від 8 до 12, а в окремих випадках – до 15 років позбавлення

волі у тюрмах, таборах суворого режиму та на засланні. Значно більше осіб зазнало позасудових переслідувань – звільнень з роботи, виключення з партії, заборони друкувати свої праці.

Упродовж 1960–1972 років до різних видів дисидентської діяльності було залучено загалом близько 975 осіб. Географія опозиційного руху охоплювала майже всю територію України, насамперед Київ і Львів. У національному складі руху помітно переважали українці, близько 20 % припадало на інші національності.

6.3. Українська громадська група. Сприяння виконанню Гельсінських угод

Дисидентський рух у другій половині 1970-х років трансформувався на рух правозахисників. Коли Москва підписала 1975 року заключний акт Гельсінської наради з питань безпеки та співробітництва в Європі, який передбачав неприпустимість переслідувань громадян за політичні переконання, дисиденти зробили спробу легально відстояти право на інакомислення. З ініціативи академіка А. Сахарова 1976 року у Москві утворилася Група сприяння виконанню Гельсінських угод. У тому ж році у Києві засновано Українську гельсінську групу, фундаторами якої стали письменник М. Руденко, в'язень сталінських таборів О. Бердник, генерал у відставці П. Григоренко, дисиденти Л. Лук'яненко, І. Кандиба та ін. Громадська група заявила про легальність методів своєї діяльності, у якій буде дотримуватися не політичних, а гуманітарно-правових засад. За основне завдання група вважала ознайомити світову спільноту з порушеннями прав людини в Україні. У меморандумах, деклараціях, маніфестах, заявах і зверненнях, інформбюлетенях групи наголошувалося на проблемах дотри-

мання прав людини: вільний виїзд за кордон і повернення назад; ліквідація цензури; незаконність політичних переслідувань; звільнення політв'язнів. У документах УГГ порушено питання української державності, пропагували правомірність можливого виходу України зі складу СРСР, а отже, спостерігався перехід українського дисидентського руху на самостійницькі позиції.

Діяльність українського дисидентського руху широко підтримували за кордоном, зокрема діячі української діаспори у Канаді та США.

Незважаючи на цілком легітимне функціонування УГГ у дозволених межах радянської конституції і підписаних СРСР міжнародних угод, її діяльність відбувалася в умовах тиску і переслідувань з боку КДБ. У 1977 році були заарештовані й засуджені до ув'язнення на тривалий термін М. Руденко і О. Тихий, згодом – М. Маринович, М. Матусевич і Л. Лук'яненко. Арешти не припинялися до середини 80-х років. Групу постійно поповнювали нові учасники, а загалом у ній перебувало 37 осіб. У 1980 році група після чергових арештів фактично припинила діяльність, хоча й не оголосила про саморозпуск. У 1987 році звільнені з тюрем дисиденти відновили діяльність Групи, а в липні 1988 року УГГ була реорганізована в Українську Гельсінську Спілку.

В умовах посиленого тиску владних структур правозахисний рух не зміг втримати своїх позицій, але його діяльність була помітним чинником суспільно-політичного життя в Україні у 60-х – на початку 80-х років і стала суттєвим підґрунтям для подальших політичних змін у 1985–1991 роках.

Отже, протягом 1960-х – першої половини 1980-х років в УРСР дисидентський рух став помітним чинником суспільно-політичного життя. Його лідери чіткіше викристалізували основну мету й орієнтири боротьби з авторитарним режимом, завдяки “самвидаву” в суспільство проникали опозиційні погляди та ідеї. Водночас широкою підтримки дисидентський рух у громадян республіки, як загалом у СРСР не мав, що пояснюється жорстокістю репресивних

заходів щодо інакодумців, апатією й пасивністю, які панували в свідомості великої частини суспільства; переважно нігілістичною спрямованістю дисидентства, у пропагандистському арсеналі якого викривальний пафос переважав над позитивними ідеями. Однак, попри нечисельність, дисидентський рух був реальною та ідеологічною загрозою системі, оскільки формував і зберігав деякі суспільні ідеали, виношував у собі зародок іншого, альтернативного суспільства. Подальший хід історичного процесу в Україні значною мірою легалізував традиційні дисидентські гасла: гласність, демократизація суспільного життя, правова держава, відкрите суспільство тощо.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Назвіть головних діячів опозиційного руху в Україні.
2. Охарактеризуйте основні цілі українського дисидентського руху.
3. Дайте характеристику основним формам діяльності опозиційного руху.
4. Назвіть відомі Вам видання українського самвидаву.
5. Якими методами радянська держава боролася з опозицією в Україні?
6. Яким був кількісний та етносоціальний склад українських дисидентів?
7. Проаналізуйте діяльність Української Гельсінської групи, її складу і програмних засад.

Рекомендована література

Данилюк Ю. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.) / Ю. Данилюк, О. Бажан. – Київ, 2000.

Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? / І. Дзюба. – Київ, 1998.

Захаров Б. Нарис з історії дисидентського руху в Україні. 1956–1987 / Б. Захаров. – Харків, 2016.

Касьянов Г. Незгодні: Українська інтелігенція в русі Опору 1960–1980-х років / Г. Касьянов. – Київ, 1995.

Лук'яненко Л. Сповідь у камері смертника / Л. Лук'яненко. – Київ, 2006.

Український правозахисний рух: Документи і матеріали української громадської групи сприяння виконанню Гельсинських угод на Україні. – Торонто, 1978.

Стус Д. Василь Стус: життя як творчість. 3-є вид. / Д. Стус. – Київ, 2015.

Чорновіл В. Лихо з розуму: збірник матеріалів / В. Чорновіл. – Львів, 1991.

**ОСВІТА, НАУКА, КУЛЬТУРА
(ДРУГА ПОЛОВИНА
60-х – ПЕРША ПОЛОВИНА
80-х РОКІВ)**

7.1. Освіта

Нове керівництво СРСР, яке прийшло до влади у 1964 році, провело ряд змін в організації шкільної освіти. Було залишено восьмирічні школи як обов'язкові. У 1966 році школи з 11-річним терміном навчання знову перейшли на 10-річний. Посилювався процес децентралізації освіти – повноваження республіканського міністерства освіти суттєво звузило створене у 1969 році Міністерство освіти СРСР.

З 1972 року відбувався перехід до загальної обов'язкової середньої освіти, спеціальне положення про яку було внесено до Конституції УРСР 1978 року. У 1984 році запроваджено навчання дітей віком від 6 років. Восьмирічні школи були реорганізовані у 9-річні, а 10-річні – в 11-річні.

Середня освіта запроваджувалася не лише через загальноосвітню школу, а й через систему професійно-технічного навчання.

Широко впроваджували вечірню форму навчання, до якої залучали всіх осіб, хто у віці до 45 років не мав середньої освіти. Прогрес у розвитку середньої освіти засвідчили кількісні показники. У 1979/1980 навчальному році в Україні діяло понад 23 тис. шкіл, у яких здобували освіту 7,5 млн учнів.

Поряд із цим, у роботі школи існували суттєві недоліки. Оцінювання їхньої діяльності визначалася не якісними, а кількісними показниками. Перешкодою в ефективності роботи багатьох шкіл був низький рівень матеріально-технічного забезпечення. Невисокою була заробітна плата вчителів. Рівень підготовки учнів у сільських школах був нижчим, ніж у містах.

У 70-ті роки професійно-технічні училища різних типів були реорганізовані у єдиний тип – середні професійно-технічні училища (СПТУ). Вони давали змогу отримати загальну середню освіту і спеціальність водночас. У 1976 році в Україні функціонувала понад тисяча училищ, у яких здобували робітничі професії 550 тис. учнів. СПТУ перебували на державному утриманні, окремі з них забезпечували учнів спецодягом, харчуванням, гуртожитками. Однак з різних причин рівень знань і умінь випускників училищ значною мірою не задовольняв вимог виробництва.

У зазначені роки в УРСР діяло понад 700 середніх спеціальних навчальних закладів, у яких навчалося 780 тис. учнів.

На початку 1980-х років діяло 147 вищих навчальних закладів, у яких навчалося понад 800 тис. студентів.

Однак зорієнтовані на кількісні показники навчальні заклади у загальній масі забезпечували невисоку якість освітнього процесу.

7.2. Наука

У цей період зростала мережа дослідних установ Академії наук УРСР, що продовжувала залишатися центром наукових досліджень. Діяла також мережа наукових галузевих і вищих навчальних закладів.

У ці роки активно проводили дослідження у галузі фізики напівпровідників, радіофізики, теоретичної і експериментальної ядерної фізики, фізики плазми і керованого термоядерного синтезу, радіоастрономії.

Основні закономірності поведінки матеріалів під дією різних фізико-хімічних чинників, нові технології зміцнення деталей машин і елементів конструкцій розвивали у фізико-механічному інституті ім. Г. Карпенка АН УРСР.

У 1969 році науковці Інституту електрозварювання вперше здійснили зварювання алюмінію, титану і нержавіючої сталі в умовах космічного вакууму та невагомості.

Значними були окремі успіхи у галузі біохімії, хімії, хімічних технологій, загальної біохімії, фізіології, теоретичної медицини.

Колектив Миронівського науково-дослідного інституту за керівництва академіка В. Ремесла вивів нові сорти кукурудзи, соняшнику, цукрових буряків.

Однак творчий пошук науковців гальмувала надмірна централізація науково-виробничої бази. Відбувалася монополізація управління наукою, що зосереджувалася у невеликому колі вчених-адміністраторів Академії наук СРСР. Відчувалася диспропорція розміщення наукових установ. Великі кошти виділяли у першу чергу на наукові розробки для військового комплексу, а на інші – за залишковим принципом. Що ж до суспільствознавців, то вони працювали в умовах ідеологічного тиску і цензурних обмежень.

7.3. Література і мистецтво

У цей період владні структури й надалі вимагали від діячів культури строго дотримуватися принципів офіційної ідеології і творити в руслі соціалістичного реалізму. Заохочували історико-революційну та військову тематику, зображення в літературі героя, готового віддати життя заради виконання ідеологічних гасел. Багато діячів літератури і мистецтва залишалися на позиціях соціалістичного реалізму. Їхні твори публікували великими тиражами. Іншим було важко змиритися з постулатами офіційної ідеології і їхні твори зазнавали критики. Цей процес розпочала кампанія проти роману Олеса Гончара “Собор” у 1968 році. Наступними об’єктами критики стали твори Романа Іваничука “Мальви”, Івана Білика “Меч Арея” та ін.

На початку 1970-х років партійна критика літературних творів набула масового характеру. Список осіб, виключених зі спілки письменників України, постійно зростав. У 1980 році до 10 років позбавлення волі та 5 років заслання засудили талановитого поета, літературознавця і критика Василя Стуса. У 1985 році в ув’язненні він помер. Письменника Миколу Руденка відправили у психіатричну лікарню. Неодноразово заарештовували й ув’язнювали літературного критика Івана Світличного та ін.

І все ж, культура України жила. Наприкінці 1970-х років Сергій Данченко (до цього головний режисер Львівського театру ім. М. Заньковецької) очолив Український академічний драмтеатр ім. І. Франка у Києві. З переїздом режисера у київському середовищі з’явилися імена молодих талановитих акторів Богдана Ступки, Наталії Лотоцької, Анатолія Хостікоєва, Богдана Бенюка.

У світі стали відомими оперні виконавці Євгенія Мірошниченко, Діана Петриненко, Дмитро Гнатюк, Анатолій Солов’яненко, Сергій Козак, Марія Стеф’юк, Анатолій Мокренко.

Українське кіномистецтво репрезентували художні кінострічки “Камінний Хрест” (режисер Л. Осика), “Криниця для спраглих” (режисер Ю. Ілленко), “Білий птах з чорною ознакою” і “Вавилон ХХ” (режисер І. Миколайчук).

Обдарованими композиторами були Платон Майборода і Олександр Білаш. Перший написав музику до віршів Андрія Малишка “Рідна мати моя”, “Пісня про вчительку”, “Київський вальс”, “Білі каштани”, а О. Білаш створив задушевну музику на вірші Д. Павличка “Два кольори”, “Впали роси на покоси”.

Улюбленими виконавцями масової естрадної пісні стали Софія Ротару, Василь Зінкевич, Назарій Яремчук, які часто виконували пісні молодого композитора Володимира Івасюка: “Червона Рута”, “Водограй”, “Я піду в далекі гори”.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Дайте узагальнену характеристику державної політики в галузі освіти в 60–80-х роках. Обґрунтуйте суть процесів реформування загальноосвітньої та вищої школи.
2. Наведіть факти посилення русифікації в Україні. Які наслідки мала ця політика?
3. Охарактеризуйте стан наукових досліджень в Україні.
4. Проаналізуйте основні тенденції розвитку української культури.
5. Назвіть основні досягнення літератури і мистецтва в Україні. З іменами яких діячів вони пов’язані?

Рекомендована література

Голубець О. Між свободою і тоталітаризмом: Мистецьке середовище Львова другої половини ХХ століття / О. Голубець. – Львів, 2001.

Коломієць Р. Сергій Данченко. Портрет режисера в інтер’єрі часу / Р. Коломієць. – Київ, 2001.

Попович М. Нарис історії культури України / М. Попович. – Київ, 1998.

Стан культурної сфери та культурної політики в Україні. Аналітичний огляд / за ред. О. Гриценка. – Київ, 1995.

Культурне життя в Україні: західні землі. – Т. 3. 1966–1971. – Львів, 2006.

УКРАЇНА У 1985–1990 РОКАХ

8.1. Зміни у соціально-економічному житті

У березні 1985 року після смерті К. Черненко новим генеральним секретарем ЦК КПРС було обрано Михайла Горбачова. Новий енергійний лідер Радянського Союзу не мав жодних зв'язків з українським партійним керівництвом. Син росіянина і українки, М. Горбачов виріс на Північному Кавказі, території з мішаним російським та українським населенням, і в дитинстві співав українські народні пісні. Але він був передусім радянським патріотом, який не мав особливої прихильності до жодної з радянських республік, за винятком Росії. У багатьох відношеннях він був представником покоління 1960-х, хоча й відмінним від шістдесятників з кола письменників та митців. Його світогляд сформувався під сильним впливом хрущовської кампанії десталінізації та ідей соціалістичних реформ, що пропагувалися у 1960-ті роки ліберальними економістами та суспільствознавцями як у СРСР, так і у Східній Європі. Один із головних ідеологів Празької весни 1968 року, Зденек Млинарж, у 1950-ті роки був сусідом М. Горбачова по кімнаті в студентському гуртожитку юридичного факультету Московського університету. М. Горбачов і його радники хотіли реформувати соціалізм, щоб зробити його більш ефек-

тивним, або, як говорили у Празі перед радянським вторгненням 1968 року, створити соціалізм “з людським обличчям”. На квітневому пленумі ЦК КПРС (1985 року) М. Горбачов проголосив курс, названий згодом “Перебудовою”.

Михайло Горбачов почав із програми “прискорення” економічного розвитку, що не закликала до суттєвих реформ, але робила наголос на більш ефективному використанні наявних ресурсів.

Риторика “прискорення” незабаром змінилася політикою “перебудови”, яка надала більше повноважень підприємствам. Червневий пленум ЦК КПРС (1987 року) зробив спробу вдихнути життя в командну економіку через надання державним підприємствам права діяти самостійно. Ідея реформи полягала у поєднанні централізованого директивного планування з наданням підприємствам трьох ступенів свободи: самостійності, самоуправління і самофінансування. Після прийняття у червні 1987 року “Закону про державне підприємство” директори таких підприємств отримали право укладати договори зі своїми постачальниками і споживачами, встановлювати прямі (без посередництва Держплану) зв’язки з іншими підприємствами.

Однак швидко виявилось, що самостійність підприємств призвела до виробничого хаосу, коли заводи і фабрики нарощували виробництво тільки економічно вигідної для них продукції, а інтересів споживача не враховували. Отже, реформа стимулювала розбалансування економіки.

Уряд СРСР завжди приховував бюджетні дефіцити від суспільства, ліквідуючи їх інфляційним випуском грошей або іншими способами. Економічна реформа призвела до дефіциту, який уже не можна було приховати: у 1988 році він становив 10 % валового національного продукту. А це означало, що велика грошова маса не забезпечувалася споживчими товарами, що спричинило знецінення грошей, посилення інфляції і зростання соціальної напруги.

Закони Верховної Ради СРСР “Про індивідуальну трудову діяльність” (листопад 1986 року) і “Про кооперацію в СРСР” (тра-

вень 1988 року) забезпечували розширення сфер індивідуальної та кооперативної діяльності. Однак ці нововведення розвивалися насамперед у сфері послуг, громадського харчування і торгівлі та недостатньо впроваджувалися у виробництві. Майже 60 % кооперативів створювалися у мережі громадського харчування замість підприємств державних, що згортали діяльність. Більшість виробничих кооперативів почали випуск продукції зі сировини, закупленої на державних підприємствах або з роздрібною торгівлі. За таких умов ціни в кооперативних підприємствах були завищеними, а якість товарів подекуди нижчою, ніж у державних. Це викликало несприйняття їхньої діяльності у частини населення.

У ці роки робили спроби врегулювати справи в аграрному секторі економіки. Почали впроваджувати альтернативні форми ведення господарства: фермерство, різні види оренди, сімейний підряд, кооперацію. Проте в умовах тиску колгоспно-радгоспного керівництва та труднощів у придбанні сільськогосподарської техніки, паливо-мастильних матеріалів, добрив, продажу вирощеної продукції, селяни не поспішали переходити на використання нових форм господарювання. Загалом же сільське господарство в СРСР і в УРСР перебувало у кризі.

Влітку 1989 року було утворено урядову комісію на чолі з академіком Л. Абалкіним, яка підготувала програму поступового переходу до ринку під контролем держави. Однак Верховна Рада СРСР її відхилила, оскільки перехід до ринкових відносин пов'язувався з підвищенням цін. Уряд СРСР на чолі з М. Рижковим був змушений припинити реформи і почав розробляти план на 1991–1995 роки.

А тим часом економічна ситуація все більше виходила з-під контролю. Невпинно зростали темпи інфляції та дефіцит державного бюджету. Погіршувався життєвий рівень населення. Середня заробітна плата мешканців України була нижчою від середньої всесоюзної. Станом на 1988 рік в Україні середньомісячна зарплата робітників і службовців становила 200 крб., а в РРФСР – 235 і

в СРСР – 220 крб. У 1990 році інфляція сягнула 12 %. У 1991 року у містах України у черзі на отримання житла перебувало понад 2,5 млн сімей. З кожним роком зростав перелік дефіцитних товарів. Чималих збитків, у тому числі й Україні, завдала антиалкогольна кампанія, розпочата 1985 року. Зменшення обсягу випуску алкоголю спричинило різке збільшення виробництва самогону і, як наслідок, у 1988 році цукор реалізовували за картками. Державна казна України втратила 10 млрд крб. Були вирубані великі площі виноградників у Криму і Закарпатті. Поширення набули токсикоманія та наркоманія.

Продовжувала погіршуватися демографічна ситуація. Станом на 1990 рік за народжуваністю Україна посідала останнє місце серед усіх республік, за смертністю – друге в СРСР. Медичні установи УРСР були забезпечені медикаментами лише на 30–40 %.

Критичних форм набула екологічна ситуація в Україні після вибуху 26 квітня 1986 року реактора 4-го енергоблоку на Чорнобильській атомній електростанції, розташованій у м. Прип'ять Київської області. Аварія мала катастрофічні наслідки. Від реактивного опромінення постраждали жителі уражених територій і задіяні ліквідатори наслідків аварії. Із 30-кілометрової “зони відчуження” масово переселили людей в інші області України. Багато ліквідаторів наслідків цієї аварії стали інвалідами, чимало померло.

Отже, нерішучість і половинчастість реформаторських кроків та відвертий саботаж ринкових перетворень призвели до глибокої господарської кризи, що позначилося на життєвому рівні населення.

8.2. Суспільно-політичні зміни

У 1985–1986 роках “Перебудова” проходила під гаслом гласності. У її ході було послаблено цензуру, особливо для центральних газет, журналів, телебачення. Основним об’єктом гласності стали “білі плями” в історії КПРС. На вістря гласності потрапили злочини сталінської доби. Стали відомі й масштаби Чорнобильської катастрофи 1986 року. Чорнобиль був своєрідним символом. Дедалі наполегливіше в Україні почали ставити питання про “мовний Чорнобиль”, “духовний Чорнобиль”, тобто про русифікацію. В умовах гласності суспільство почало стрімко політизуватися, що виявилось в діяльності неформальних груп і організацій, тобто таких, які виникали без узгодження з владою. У серпні 1987 року в Києві виник Український культурологічний клуб, у жовтні – у Львові утворилося Товариство Лева. Студентський рух представляла Українська студентська спілка. Основними напрямками їхньої діяльності були ідеї демократизації суспільного життя та національно-культурного відродження з певною критикою існуючої політичної системи, що викликало опір владних структур. У березні 1988 року на базі Української гельсінської групи сформувалася політична організація всереспубліканського масштабу – Українська гельсінська спілка, лідером якої став політв’язень Л. Лук’яненко.

Влітку і восени 1988 року перебудовний процес вступив у мітинговий етап. Масові мітинги, організовані неформальними товариствами і групами, відбулися влітку 1988 року у Львові, Києві, Вінниці, Хмельницькому й інших містах України. Подекуди вони завершувалися зіткненнями демонстрантів із загонами міліції. До проведення мітингів активно долучалися політв’язні, звільнення яких розпочалося у 1987–1988 роках.

Поштовхом для активізації громадсько-політичного життя стали вибори до Верховної Ради СРСР у березні 1989 року. Їх проводили відповідно до нового “Закону СРСР про вибори народ-

них депутатів”, який важко до кінця назвати демократичним, адже КПРС зберегла за собою 1/3 всіх депутатських місць. Решту кандидатів у депутати висували окружні передвиборчі збори, діяльність яких здебільшого контролювали владні структури. Попри це, вибори до Верховної Ради СРСР активно використала демократична опозиція для популяризації своїх вимог і відчутно знизила авторитет КПРС. Народними депутатами СРСР тоді обрали поетів Д. Павличка і Р. Братуня, письменників Ю. Щербака та В. Яворівського, науковця І. Вакарчука. Трансляція по радіо і телебаченню з'їзду народних депутатів СРСР, що відбувся у травні-червні 1989 року, дала змогу громадськості спостерігати за відкритою політичною боротьбою. Це мало широкий громадський резонанс і сприяло демократизації суспільства.

У травні 1989 року набула відкритої форми боротьба за легалізацію Української греко-католицької церкви. Шість єпископів і священників УГКЦ почали голодування в центрі Москви на знак протесту проти небажання влади йти на переговори. У грудні 1989 року уряд СРСР легалізував її діяльність. У січні 1990 року у Львові відбувся собор УГКЦ, який офіційно проголосив акт її легалізації.

Рух за відновлення Української автокефальної церкви розпочався у лютому 1989 року зі створенням у Києві ініціативного комітету. У серпні настоятель і парафіяни церкви св. Петра і Павла у Львові оголосили про відмову від підпорядкування Російській православній церкві та перехід до УАПЦ. Всеукраїнський собор УАПЦ, що відбувся у червні 1990 року у Києві, проголосив Патріархом Київським і всієї України митрополита Мстислава (С. Скрипника), керівника Українських православних церков США і Канади. Легалізація УАПЦ відбувалася переважно у західних областях України.

У січні 1990 року Російська православна церква в Україні була перейменована на Українську православну церкву, її очолив митрополит Філарет.

Влітку 1989 року масового характеру набула страйкова боротьба робітників. У липні виступи охопили більшість шахт Донецької, Луганської областей і Львівсько-Волинського басейну. Суто економічні вимоги страйкарів згодом набули політичного характеру. Страйкові комітети змусили піти у відставку майже кожного третього директора шахти у Донецькій області, оголосили недовіру більшості керівництва профспілок і окремим партійним посадовцям.

У вересні 1989 року у Києві відбувся установчий з'їзд Народного руху України за перебудову. Головою НРУ обрано І. Драча. Програма Руху не містила ідеї самостійності Української держави. Передбачалося, що суверенна Українська держава будуватиме свої відносини з іншими республіками СРСР на підставі нового союзного договору. Однак з програми було вилучено положення про керівну роль Компартії у суспільстві. Із нагоди річниці Акту злуки ЗУНР і УНР 22 січня 1919 року Рух організував 21 січня 1990 року “живий ланцюг” між Львовом і Києвом, що, за різними даними, об'єднав до мільйона осіб.

У вересні 1989 року до Києва прибув М. Горбачов, щоб повідомити партійному керівництву про те, що Політбюро ЦК КПРС проголосувало за виключення В. Щербицького зі свого складу. ЦК КП України не мав іншого вибору, окрім як відправити В. Щербицького на пенсію. Як стверджує у книзі “Брама Європи” (Харків, 2019) історик Сергій Плохій, “менш ніж за півроку Щербицький накладе на себе руки, не в змозі змиритися не лише з кінцем власної кар'єри, а й з кінцем того політичного та суспільного ладу, якому він служив усе життя”. Першим секретарем ЦК КПУ було обрано Володимира Івашка.

Восени 1989 – на початку 1990 року основна увага української спільноти була звернута на проведення виборів до Верховної Ради УРСР і місцевих рад. Ці вибори відбувалися на основі прямого, таємного голосування з можливістю альтернативного вибору кандидатур, коли на кожне місце висували не менше двох кандидатів.

Під час передвиборчої кампанії в листопаді 1989 року де-

мократичні сили України у складі понад 40 неформальних громадських організацій утворили Демократичний блок. Виборча програма блоку повторювала вимоги Народного руху України.

На 450 мандатів до Верховної Ради УРСР претендувало близько 3 тис. осіб. Березневі вибори 1990 року засвідчили перевагу Компартії України. Демблоку вдалося отримати лише 111 місць із 442 обраних депутатів (1/4 частину). У трьох західних областях – Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській, демократичні сили здобули беззаперечну перемогу. Такий стан справ похитнув монопольну позицію Компартії в Україні. У квітні 1990 року синьо-жовтий національний прапор було піднято над львівською ратушею, а у липні його встановили над будівлею Київської міської ради.

У травні 1990 року розпочала роботу 1-ша сесія Верховної Ради УРСР. З перших днів засідання сесії тривала жорстка боротьба між представниками різних політичних сил. Комуністична більшість у парламенті утворила об'єднання “За радянську суверенну Україну” (або “Група 239”, оскільки налічувала 239 депутатів; лідер О. Мороз).

Демократичні сили у Верховній Раді УРСР перейшли в опозицію й оформилися як Народна Рада чисельністю 115–133 осіб (лідер – І. Юхновський). Боротьба розгорнулася навколо обрання Голови Верховної Ради. Врешті головою Ради обрали першого секретаря ЦК КПУ В. Івашка, якого підтримала комуністична більшість парламенту. У липні 1990 року Головою Ради Міністрів залишався В. Масол. У червні 1990 року В. Івашка на посту лідера Компартії замінив С. Гуренко.

12 червня 1990 року перший з'їзд народних депутатів РРФСР прийняв Декларацію про державний суверенітет Росії, що послужило прикладом для України. Перед розглядом Декларації В. Івашко повідомив про своє бажання піти у відставку (згодом виявилось, що він погодився на посаду заступника генерального секретаря ЦК КПРС). Головою Верховної Ради УРСР обрали Леоніда Кравчука. Коли Рада обрала своїм головою 56-річного уроженця Волині Л. Кравчука, поява нового лідера родом із Західної

України стала передвісником великих змін. Реформи М. Горбачова зробили парламент, безумовно, найважливішою гілкою влади. До кінця 1990 року Л. Кравчук став найбільш впливовим і популярним лідером в Україні. Він був єдиним українським чиновником, який міг говорити зі зростаючою опозицією, що спиралася переважно на західні землі. Також він мав багато прихильників серед партійних кадрів, так званих суверен-комуністів, які прагнули політичної й економічної автономії для України. Згодом Л. Кравчук показав справжній політичний талант у маневруванні серед різних груп депутатів і спрямуванні парламенту до досягнення суверенітету, а потім незалежності.

16 липня 1990 року Верховна Рада 344 голосами ухвалила Декларацію про суверенітет. Якщо врахувати ту обставину, що підготовкою тексту займалися працівники апарату Ради, цілком лояльні до центральної союзної влади, документ містив вельми радикальні формулювання. Економічний суверенітет було означено намірами створити власну фінансово-банківську, податкову та митну системи, національну валюту. Проголошено право республіки на володіння всіма природними ресурсами, що знаходяться на її території. У політичній площині проголошено верховенство конституції та законів УРСР на території республіки і висунуто вимогу створення власної армії. Однак, документ був лише декларацією. Попереду була ще боротьба за незалежність України.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Назвіть причини кризових явищ, що виникли в політичному й економічному житті України в середині 80-х років.
2. Окресліть основні напрями політичних реформ М. Горбачова. Дайте визначення поняттям “прискорення”, “перебудова”, “гласність”.
3. Охарактеризуйте наслідки Чорнобильської катастрофи.
4. Поясніть, як економічна криза вплинула на загострення суспільно-політичного становища в другій половині 80-х років.

5. Охарактеризуйте умови формування багатопартійної системи в Україні.
6. Коли і за яких обставин було ухвалено Декларацію про державний суверенітет України? Обґрунтуйте її історичне значення.

Рекомендована література

Алексєєв Ю. Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985–1999 рр.) / Ю. Алексєєв, С. Кульчицький, А. Слюсаренко. – Київ, 2000.

Баран В. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.) / В. Баран. – Львів, 2003.

Барановська Н. Чорнобильська катастрофа в публікаціях / Н. Барановська. – Київ, 2004.

Біль і тривоги Чорнобиля: Спогади про тривожні для України й усього світу дні весни і літа 1986 року / упоряд. Ю. Сафонов. – Київ, 2006.

Бойко О. Нариси з новітньої історії України (1985–1991 р.р.) : навч. посібник / О. Бойко. – Київ, 2004.

Гарань О. Від створення Руху до багатопартійності / О. Гарань. – Київ, 1992.

Гончарук Г. Народний Рух України. Історія / Г. Гончарук. – Одеса, 1997.

Декларація про державний суверенітет України. – Київ, 1990.

Політична історія України. ХХ століття : у 6-ти т. Т. 6: Від тоталітаризму до демократії, 1945–2002 / авт. тому В. Андрущенко. – Київ, 2003.

Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. – Київ, 1998.

Ковпак М. Найближча історія: Україна 1945–2000 рр. / М. Ковпак. – Київ, 2007.

Даниленко В. Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії / В. Даниленко. – Київ, 2018.

Лозицький В. Політбюро ЦК КПУ (1918–1991) / В. Лозицький. – Київ, 2005.

ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ ДЕРЖАВИ УКРАЇНИ

9.1. Політична ситуація в Україні у січні-серпні 1991 року

На початку 1991 року ситуація в СРСР різко загострилася. Її детонатором стали криваві події у Вільнюсі. М. Горбачов 10 січня в ультимативній формі звернувся до Верховної Ради Литви з вимогою відновити на території республіки дію конституції СРСР. Унаслідок застосування сили під час спроби захоплення Вільнюського телецентру спецпідрозділом “Альфа” загинуло 14 людей. М. Горбачов намагався у цій ситуації перекласти відповідальність за людські втрати на підлеглих. Однак така його позиція зумовила відверте обурення суспільства. Події у Вільнюсі ще більше підірвали авторитет “центру».

Навесні 1991 року у політичному житті України основні пристрасті розгорілися стосовно доцільності підписання нового союзного договору та розбудови Радянського Союзу як оновленої “федерації рівноправних республік”. Перший Президент СРСР М. Горбачов, який був обраний у травні 1990 року, ще у листопаді 1989 року розіслав до союзних республік проект нового союзного

договору. В Україні ідею підписання нового договору сприйняли неоднозначно, адже положення проекту суперечили Декларації про державний суверенітет України.

М. Горбачов звернувся за підтримкою свого проекту союзного договору до народу, запропонувавши провести всенародний референдум стосовно подальшої долі СРСР. Питання про його майбутнє він запропонував у такій редакції: «Чи вважаєте ви необхідним збереження СРСР як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, у якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої національності?»

У цій ситуації Голова Верховної Ради УРСР Л. Кравчук запропонував провести водночас із всесоюзним референдумом республіканський. Жителям України запропонували відповісти на запитання: «Чи згодні ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?»

У Західній Україні був ще й третій бюлетень, у якому запитання звучало кардинально: «Чи хочете ви, щоб Україна стала незалежною державою, яка самостійно вирішує всі питання внутрішньої та зовнішньої політики, забезпечує рівні права громадянам незалежно від національної та релігійної приналежності?»

Населення України 17 березня 1991 року висловилося так. На запитання союзного бюлетеня ствердно відповіли 70 %. У голосуванні на питання республіканського бюлетеня відповіли «так» 80 %. У західних областях України 88 % громадян висловилися за незалежну державу.

Отже, більшість населення України була ще не готовою до рішучого розриву з Союзом.

У такій непростій ситуації М. Горбачов й надалі шукав компромісної формули нового союзного договору. У липні 1991 року у Ново-Огарьово (під Москвою) було розглянуто останній проект союзного договору. Після того, як учасники зустрічі прийняли назву – Союз суверенних республік, проект мав бути поданий

на ратифікацію парламентами республік. Планувалося підписання Договору на вересень-жовтень 1991 року, але М. Горбачов, передбачаючи, що у Верховній Раді СРСР його можуть не підтримати, запропонував підписання раніше – 20 серпня 1991 року. Однак події стали розвиватися за іншим сценарієм. Справа в тому, що підписання Союзного договору загрожувало багатьом посадовцям СРСР втратою державних посад. Наймеш гнучка і недалекоглядна частина партійного і державного апарату, силових міністрів вбачали єдиний вихід у тому, щоб запровадити в країні надзвичайний стан для наведення “порядку”, а заплановане на 20 серпня підписання нового союзного договору підштовхнуло консерваторів до рішучих дій.

У ніч на 19 серпня 1991 року представники консервативного оточення Президента СРСР, котрі обіймали ключові посади у керівництві союзними структурами, ізолювали М. Горбачова на кримській дачі у Форосі й запропонували скласти повноваження. Так розпочалася спроба державного перевороту в СРСР, метою якої було зупинити процес демократизації суспільства.

Вранці 19 серпня 1991 року теле- і радіоканали передали повідомлення з Москви про утворення Державного комітету з надзвичайного стану, який очолив віце-президент СРСР Г. Янаєв. Цього ж дня було оприлюднено документи, які мали на меті відновити авторитарну систему, зберегти унітарний характер Радянського Союзу. На півроку запроваджувався режим надзвичайного стану в Москві та Ленінграді, заборонялися мітинги і страйки, встановлювався контроль за засобами масової інформації. У Москві війська перекрили основні магістралі міста.

Вранці 19 серпня 1991 року ЦК Компартії України отримав від імені Секретаріату ЦК КПРС шифрограму з вимогою вжити заходів щодо участі комуністів у сприянні ДКНС. У цій невизначеній ситуації Секретаріат ЦК Компартії України не знайшов нічого іншого, як продублювати московську шифрограму на ім'я перших секретарів обкомів, у якій сприяння ДКНС визначалося завдан-

ням партійних комітетів. Щоправда, у той же день, Секретаріат ЦК КПУ відкликав надіслану шифрограму, а партійним комітетам рекомендувалося у своїй роботі керуватися положеннями, викладеними у виступі по телебаченню члена Політбюро ЦК, Голови Верховної Ради УРСР Леоніда Кравчука. (Пізно ввечері 19 серпня Л. Кравчук виступив по республіканському телебаченню із заявою, що введення надзвичайного стану в Україні не буде, на території республіки пануватиме конституційний порядок, встановлений Верховною Радою і все робитиметься, щоб не пролилася кров).

Виступ заколотників зупинило керівництво РРФСР на чолі з Б. Єльциним, якого активно підтримали мешканці Москви. Указом Б. Єльцина від 19 серпня декрети ДКНС не визнавали чинними на території Росії. На його заклик десятки тисяч людей вийшли на вулиці Москви і перекрили військам і танкам шлях до будинку Верховної Ради РРФСР. 21 серпня 1991 року відкрилася надзвичайна сесія Верховної ради Росії, яка для всіх знаменувала поразку путчистів. М. Горбачов 22 серпня скасував усі незаконні постанови керівників ДКНС, а вони були звільнені з посад і заарештовані. На думку західних аналітиків, усе, що вдалося путчистам, – доруйнувати рештки політичного авторитету М. Горбачова всередині країни та пришвидшити процес розпаду СРСР.

9.2. Проголошення Верховною Радою 24 серпня 1991 року незалежності України

Серпневі події 1991 року зумовили серйозні зміни в житті СРСР, надзвичайно посиливши відцентрові тенденції.

24 серпня 1991 року відбулася позачергова сесія Верховної Ради України, яка насамперед розглянула питання про політичну ситуацію в республіці та ухвалила низку важливих рішень.

Увечері 24 серпня Верховна рада УРСР більшістю голосів (346 – “за, 4 – “проти”) ухвалила Акт проголошення незалежності України. З урахуванням його виняткової важливості й значення наведемо повний текст:

“Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною у зв’язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 р.,

- продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні,
- виходячи з права на самовизначення, передбаченого статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами,
- здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада УРСР урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної Української держави – України. Вважати територію України неподільною і недоторканою. Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і Закони України. Цей акт набирає чинності з моменту його підписання”.

Для зміцнення легітимності статусу новоутвореної держави було вирішено провести 1 грудня 1991 року республіканський референдум з метою всенародного підтвердження Акту. Верховна Рада ухвалила також рішення провести у цей день вибори Президента України.

Всеукраїнський референдум і вибори Президента України відбулися 1 грудня 1991 року. На виборах Президента перемогу отримав Л. Кравчук. За нього проголосувало майже 62 % виборців, за В. Чорновола віддали свої голоси 23 %. Під час Всеукраїнського референдуму 90,3 % його учасників схвалили рішення парламенту щодо проголошення України незалежною державою. Наслідки

всенародного волевиявлення засвідчили, що український народ існує як нація.

У сучасній історичній і політологічній літературі переважає думка, що вирішальним моментом у розпаді СРСР було проголошення суверенітету Росією. Доки відцентрові тенденції пов'язували з республіками Балтії, союзний центр сприймав їх як вияв сепаратизму територій, приєднаних унаслідок вимушених союзів. Коли ж суверенність стала об'єктом прагнень керівництва Російської Федерації, а до цього долучилося керівництво України та Білорусі, похитнулися самі основи Союзу. До цього можна додати лише те, що коли Росія започаткувала розпад СРСР, то Україна його завершила.

Звичайно, розпаду СРСР сприяла велика кількість причин. Радянська економічна система на структурному рівні була глибоко хворою. У 1987 році американський історик Пол Кеннеді видав впливову книжку, про те, чому великі держави протягом історії переживають злети і падіння. Головна причина в тому, що імперська ноша підриває основи добробуту, а отже й стабільності. Так само непідйомний тягар перших ролей у світі підривав сили Радянського Союзу. Країна витрачала непропорційно велику частку бюджету на військово-промисловий комплекс, фінансову підтримку розгалуженої системи союзників, утримання військового контингенту у Східній Європі і платила надто високу людську ціну за імперські авантюри типу інтервенції в Афганістан 1979 року. Усе це лягало важким тягарем на планову економіку і без того неефективну.

8 грудня 1991 року Президент Росії Б. Єльцин, Президент України Л. Кравчук і Голова Верховної Ради Білорусії С. Шушкевич зібралися в Мінську й заявили, що СРСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припинив існування. Глави трьох держав підписали угоду про створення Співдружності незалежних держав (СНД). У такій ситуації 25 грудня 1991 року М. Горбачов оголосив, що він припиняє виконувати функції Президента СРСР.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Які важливі події відбулися в суспільно-політичному житті УРСР в першій половині 1991 року?
2. Охарактеризуйте результати референдуму 17 березня 1991 року. Чи можна вважати результати референдуму закономірними?
3. Якою була реакція українського суспільства та влади на спробу державного перевороту ГКЧП 19 серпня 1991 року? Коли і за яких обставин припинив існування СРСР? Якими, на Ваш погляд, були причини його розпаду? Яку роль у процесі розпаду Радянської імперії відіграла Україна?
4. Вкажіть причини, що зумовили прийняття депутатами Верховної Ради України Акту проголошення незалежності України. Чому за нього проголосувала компартійна більшість Верховної Ради?
5. Обґрунтуйте основні положення Декларації про державний суверенітет України й Акту проголошення незалежності України. В чому полягає їхнє історичне значення для України?
6. З якою метою в Україні було проведено референдум 1 грудня 1991 року?

Рекомендована література

Бойко О. Україна: від путчу до Пущі (серпень-грудень 1991 р.) / О. Бойко. – Ніжин, 2006.

Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії / Г. Касьянов. – Київ, 2008.

Кравчук Л. Останні дні імперії... Перші кроки надії / Л. Кравчук. – Київ, 1994.

Литвин В. Історія України : підручник / В. Литвин. – Київ, 2006.

Михальченко М. Беловежье. Л. Кравчук. Україна. 1991–1995 / М. Михальченко, В. Андрущенко. – Київ, 1996.

Рибак І. Історія радянського суспільства (випробування, криза та загибель 1941–1991 рр.) / І. Рибак. – Кам'янець-Подільський, 1998.

Україна: політична історія України. XX – початок XXI ст.: у 6 т. – Київ, 2007.

РОЗБУДОВА ДЕРЖАВНИХ СТРУКТУР УКРАЇНИ

10.1. Реорганізація системи влади. Конституція України 1996 року і її зміни

Із настанням незалежності перед українським суспільством постало нагальне завдання критичного переосмислення радянської форми організації влади, головними рисами якої були формально зазначене в Конституції 1978 року “повновладдя рад”, а фактично такої ролі вони не виконували; відсутність розподілу гілок влади; партійний диктат. Уже Декларація про державний суверенітет України проголосила, що влада має будуватися за принципом її поділу, але до реального поділу було ще далеко.

Згідно із Законом від 21 травня 1991 року посаду Голови Ради Міністрів замінено посадою Прем'єр-міністра, а саму Раду Міністрів перейменовано в Кабінет Міністрів – вищий орган державного управління в Україні. Із впровадженням 5 липня 1991 року посади Президента розпочався реальний розподіл гілок влади. З обранням 1 грудня 1991 року Президента України змінилася і форма правління – Україна стала парламентсько-президентською республікою.

У березні 1992 року за поданням Президента Л. Кравчука, Верховна Рада ухвалила Закон “Про представників Президента України”, згідно з яким найвищими посадовими особами виконавчої влади стали голови місцевих державних адміністрацій, сформованих на базі колишніх виконкомів Рад, їхніх управлінь та відділів. Представники Президента в областях і районах набули широких повноважень.

В Автономній Республіці Крим (таку назву в лютому 1992 року отримала Кримська АРСР) Президент України встановив своє представництво.

Запровадження інституту представників Президента дещо зміцнило виконавчу вертикаль влади, але не зняло протиріч між Верховною Радою, Президентом і Прем'єр-міністром. Верховна Рада скликання 1990 року не спромоглася ухвалити нову конституцію. Тому відкритим залишалося питання: буде Україна президентською чи парламентською республікою, унітарною чи федеративною державою, як розподілятимуться повноваження між Президентом, урядом і Верховною Радою.

Наприкінці 1994 року Президент України Л. Кучма вніс на розгляд Верховної Ради проект закону “Про державну владу та місцеве самоврядування”, який був схвалений у травні 1995 року. За цим законом, Президент став одноосібним главою виконавчої влади, мав право самостійно формувати уряд без затверджень Верховною Радою. Органами виконавчої влади на місцях ставали державні адміністрації. Їх керівників та голів відповідних рад, обраних населенням, затверджував Президент. Компетенції місцевих рад значно обмежувалися. В Україні фактично встановлювалася президентська вертикаль влади.

Однак для того, щоб Закон “Про державну владу та місцеве самоврядування” почав ефективно діяти, потрібно було змінити низку статей Конституції 1978 року. Верховна Рада, в якій більшість належала прокомуністичним силам, саботувала такі зміни. Президент Л. Кучма пригрозив розпуском парламенту. Верховна

Рада призупинила чинність статей Конституції 1978 року, що суперечили Закону “Про державну владу та місцеве самоврядування”.

Після цього у Верховній Раді розпочалася запекла боротьба навколо проекту нової Конституції. Конституційною комісією було доопрацьовано 188 статей основного закону, 48 вилучено, внесено 30 нових. Депутати 4 червня 1996 року, ухвалили проект Конституції у першому читанні. Однак друге читання проекту загальмовувалося. Напруження у владних структурах досягло крайніх меж. Все активніше ширилися чутки про готовність Президента розпустити парламент. За можливості такого розвитку подій Верховна Рада майже впродовж доби проводила засідання, і 28 червня 1996 року Конституцію України було ухвалено (“за” проголосувало 338 народних депутатів, проти – 18, утрималося – 5, не голосували – 25).

Конституція 1996 року надала великі можливості Президенту залишатися домінуючим елементом політичної системи. Можна стверджувати про трансформацію України до президентсько-парламентської республіки.

У сфері прав і свобод людини, за визнанням іноземних експертів, українська конституція відповідала європейським демократичним нормам. Інша річ, що чимало прав і свобод вписаних у Конституції, не завжди реалізовувалися. Конституція 1996 року лише накреслила той правовий і суспільний ідеал, якого необхідно ще досягати.

У жовтні 1996 року створено Конституційний Суд України у складі 18 суддів як гарантію дотримання конституційних норм.

Подальший розвиток подій засвідчив, що Конституція 1996 року не консолідувала політичне керівництво України. Це супроводжувалося конфронтацією між Президентом, Верховною Радою, Кабінетом Міністрів.

У листопаді-грудні 2004 року Україна опинилася в гострій політичній кризі під час президентських виборів. Вибухнула По-

маранчева революція. Верховна Рада змушена була знову розглядати питання про модель політичної системи в Україні. Ухвалений 8 грудня 2004 року Закон “Про внесення змін до Конституції України” був компромісним. Він був умовою й водночас гарантом проведення повторного голосування 26 грудня 2004 року.

Унаслідок прийняття змін до Конституції Президент став залежним від Верховної Ради стосовно визначення кандидатури на посаду Прем’єр-міністра. Коаліція депутатських фракцій у Верховній Раді, яка має становити більшість і бути сформованою впродовж місяця з дня першого засідання, повинна обирати кандидатуру на посаду Прем’єр-міністра України. Власне коаліція вносить пропозицію Президентові щодо кандидатури Прем’єра. Це право має стосовно Президента зобов’язувальний характер, оскільки подання про призначення Верховною Радою Прем’єр-міністра має відбутися в термін не пізніше, ніж на 15-й день після отримання такої пропозиції.

Президент втратив також право відправлення Прем’єр-міністра у відставку. Зменшився його вплив на призначення міністрів. Лише міністра оборони і закордонних справ призначає Верховна Рада за поданням Президента, інших членів Кабінету призначає Верховна Рада за поданням Прем’єр-міністра. Президент втратив право і на звільнення міністрів. Змін зазнало право Президента на довгострокове припинення повноважень парламенту, призначення і звільнення з посади головного прокурора України тощо.

Отже, політична система України внаслідок Помаранчевої революції та проведення політичної реформи 2004 року набула низки демократичних ознак, а саме: партійний механізм формування уряду; обмеження авторитарних повноважень Президента і розширення повноважень парламенту й уряду; розширення свободи у засобах масової інформації. Водночас більшість атрибутів олігархо-кланової системи залишилися незмінними.

На початку 2010 року, коли термін В. Ющенка добігав кінця, в країні панувало широке розчарування його правлінням. Його

суперництво з Ю. Тимошенко дискредитувало справу реформ та європейської інтеграції. Спроба Президента побудувати сильну українську національну самосвідомість шляхом пропагування пам'яті про Голодомор 1932–1933 років і вшанування вояків УПА не змогла принести йому широкої електоральної підтримки. Фактично політика пам'яті розділила українське суспільство.

На хвилі розчарування і глибокої апатії виборців, застосування різних маніпуляцій на президентських виборах 2010 року переміг лідер партії Регіонів В. Янукович. Він почав швидко та рішуче відновлювати авторитарний політичний режим. На підставі “рішення” Конституційного суду було скасовано конституційну реформу 2004 року і відновлено попередню модель державного правління. Крім того, зміни до закону про регламент Верховної Ради та ухвалення закону про судоустрій та статус суддів допомогли В. Януковичу повністю встановити контроль над парламентом, урядом та судами. Якщо до цього додати партійну владу Президента як лідера домінуючої партії у Верховній Раді, представницьких регіональних та місцевих органах, то політичний режим В. Януковича наближався до вкрай авторитарного.

В умовах Революції гідності, гострої політичної кризи В. Янукович залишив територію України і перебрався до Росії. У такій ситуації 21 лютого 2014 року депутати внесли у Верховну Раду України проект постанови про відновлення конституційного ладу. 386 народних депутатів повернули дію Конституції України в редакції 2004 року, а отже, й парламентсько-президентську форму правління. Водночас було сформовано і затверджено спеціальну Конституційну комісію для підготовки змін до основного закону.

У червні 2016 році Верховна Рада ухвалила зміни до Конституції в частині правосуддя, у результаті чого змінено порядок призначення суддів, сформовано Вищу раду правосуддя тощо. Питання, як у подальшому буде проводитися Конституційна реформа, є ключовим для держави. Від нього значною мірою залежить,

чи стане Україна на шлях побудови справедливого правління, чи знову піде по колу владного свавілля, корупції та декларацій.

Поділ виконавчої влади на дві гілки – президентську і прем'єрську – ставить Україну в дуже непросте становище. Аби вирішити цю проблему, країні необхідно визначитися з формою правління й переходити або до президентської, або до парламентської республіки.

В обох моделях свої плюси і мінуси. У політологічній літературі наведено серйозні аргументи на користь парламентської республіки з сильним прем'єр-міністром. У 1990-ті роки вона добре зарекомендувала себе в країнах Центральної Європи і Балтії, забезпечивши і демократизацію, і успішний перехід до ринкової економіки. З іншого боку, в 2000-х Грузія продемонструвала успіхи у реформуванні різних сфер життя саме за сильної влади Президента. Політики України повинні проявити волю й визначитися з державним устроєм країни: Україна – це парламентська чи президентська республіка.

10.2. Запровадження державних атрибутів. Створення Збройних сил та інших державних інституцій

Нова держава потребувала державної символіки, пантеону національних героїв, встановлення системи державних свят.

Особливе місце у державній атрибутиці посідають гімн, герб і прапор. Український народ з національними символами визначився у часи національно-демократичної революції 1917–1921 років. Українська Центральна Рада 22 березня 1918 року затвердила тризуб як малий і великий герб Української Народної Рес-

публіки. Як герб тризуб залишився і в часи Гетьманату 1918 року, а далі й за Директорії 1918–1920 років.

Тоді ж Центральна Рада затвердила жовто-синій прапор символом УНР. За Гетьманату прапор УНР було замінено на синьо-жовтий. Таким він залишався і за Директорії, державним символом став і в ЗУНР, а в 1939 році – у Карпатській Україні.

У роки встановлення влади УНР та ЗУНР широко послуговувалися гімном “Ще не вмерла Україна”, однак спеціального закону, що монополізував би його як єдиний державний гімн не було.

У незалежній Україні через опір у Верховній Раді лівих, про-радянських сил, офіційне визнання національної символіки як державної відбувалося в складній політичній боротьбі. Лише у січні 1992 року Постановою Верховної Ради синьо-жовтий прапор був затверджений Державним прапором України.

У лютому 2002 року Рада затвердила тризуб як малий герб України, вважаючи його головним елементом великого герба України.

У 1992 році було затверджено лише музичну редакцію Державного гімну. Лише 6 березня 2003 року Верховна Рада прийняла Закон Про Державний Гімн України. Стаття 1 цього закону гласить, що Державним Гімном України є національний гімн на музику М. Вербицького зі словами першого куплету та приспіву від твору П. Чубинського в такій редакції:

Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля,
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці,
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.

Приспів:

Душу й тіло ми положим за нашу свободу,
І покажем, що ми, браття, козацького роду.

Цей закон підтримали 334 народних депутати, проти – 46 із 433, що зареєструвалися для голосування. Не брали участі в голосуванні фракції Соціалістичної партії і Компартії.

У 1992 році розроблено дизайн нової української валюти. Українські гроші отримали назву гривня, чим узаконювався зв'язок нової держави з Київською Руссю, а зображення на них якраз і представляли пантеон національних героїв – Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Богдан Хмельницький, Іван Мазепа, Григорій Сковорода, Іван Франко, Леся Українка, Тарас Шевченко, Михайло Грушевський. Впливати на свідомість громадян ці символи почали у 1996 році, коли було запроваджено гривню.

Важливим надбанням нової держави стало святкування Дня незалежності 24 серпня. Вибір було зроблено правильно, саме на користь літа, а не 1 грудня, дня референдуму. 28 червня також оголошено святом – Днем Конституції України. Держава офіційно визнала церковні свята – Різдво, Великдень і Трійцю, оголошені вихідними. З радянського часу успадковано 8 березня, 1 і 9 травня, що також стали вихідними днями. Попри активний супротив комуністів, з розряду державних свят 2000 року було викреслено 7 листопада.

Важливим атрибутом держави є її громадянство. У жовтні 1991 року Верховна Рада ухвалила Закон “Про громадянство України”. Незалежна Україна надала громадянство усім, хто на момент набуття чинності закону проживав на її території, незалежно від походження, расової та національної приналежності і не був на той час громадянином інших держав. Після ухвалення закону ще кілька років тривав обмін радянських паспортів на українські. На підставі двосторонніх міждержавних договорів дозволялося подвійне громадянство. Згодом цю норму закону було скасовано.

Перші кроки творення державності українського народу органічно пов'язані з творенням власної армії. Уже 24 серпня 1991 року з'явилася постанова Верховної Ради України “Про військові формування на Україні”, згідно з якою всі війська, дислоковані

на території України, підпорядковувалися Верховній Раді. Тоді ж було створено Міністерство оборони України. У жовтні Рада схвалила Концепцію оборони та будівництва Збройних Сил України. На той час на території республіки перебувала велика кількість різного озброєння, у тому числі ядерної зброї та майже мільйон військовослужбовців. У такій ситуації було прийнято політичне рішення про те, що процес створення власної армії та флоту має відбуватися шляхом поступового реформування військ Київського, Одеського та Прикарпатського військових округів, частин протиповітряної оборони та Чорноморського флоту. У грудні 1991 року ухвалено Закон “Про збройні сили України”, у якому офіційно проголошено створення армії і флоту.

Верховна Рада у березні 1992 року ухвалила Закон України “Про загальний військовий обов’язок і військову службу”, згідно з яким оборона країни, захист її від збройної агресії проголошені конституційним обов’язком кожного її громадянина.

За наказом Міністерства оборони, на початку січня 1993 року у військових частинах, дислокованих на території України, розпочалося прийняття військової присяги. Наприкінці січня присягу прийняло 350 тис. військовозобов’язаних.

Сучасні українські збройні сили поділяються на сухопутні війська, повітряні сили, військово-морські сили, десантно-штурмові війська та сили спеціальних операцій. У 2018 році чисельність Збройних Сил України становила 255 тис. осіб, резервістів – 700 тис. У військових частинах служать і працюють понад 50 тис. жінок. Важливою рисою української армії стала успішна гендерна політика.

У перші роки незалежності формувалися також інші державні інституції. У вересні 1991 року парламент ухвалив постанову “Про створення Служби національної безпеки України”, першим пунктом якої ліквідовано КДБ УРСР.

На початку 1992 року створено Головне управління розвідки, Головне управління контррозвідки, а також Управління служби безпеки України в областях.

Одночасно відбувався процес формування митної, податкової, прикордонної та дипломатичної служб, органів прокуратури, юстиції, національної гвардії, інших інституцій суверенної держави.

У січні 1992 року підрозділи колишнього Чорноморського флоту СРСР також почали складати присягу на вірність Україні. Але перехід флоту в українську юрисдикцію зіткнувся зі серйозною проблемою, коли його командувач, адмірал І. Касатонов, відмовився прийняти присягу на вірність Україні й наказав особовому складу вивести кораблі в море. Це викликало першу серйозну кризу в російсько-українських відносинах у травні 1992 року. У вересні Президенти Л. Кравчук та Б. Єльцин домовилися про поділ флоту, щоб уникнути прямого конфлікту між двома державами. Цей процес виявився тривалим. Протягом певного часу весь флот, що налічував понад 800 кораблів і близько 100 тис. військовослужбовців, залишався під контролем Москви. 1995 року Росія передала Україні 18 % кораблів флоту, але відмовилася залишати Севастополь. 1997 року між обома державами було підписано низку угод, що передбачали подальшу присутність російського флоту, в тому числі на понад 300 кораблів і 25 тис. військових у Севастополі до 2017 року. У 2010 році уряд В. Януковича підписав Харківську угоду про подовження перебування чорноморського флоту у Криму до 2042 року. У 2014 році Росія анексувала Крим.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Які законодавчі акти було ухвалено Верховною Радою України, що забезпечували розмежування законодавчої та виконавчої влади у державі? Чи існують сьогодні протиріччя між різними гілками влади?
2. Коли та за яких обставин було прийнято Конституцію України? У чому полягає історичне значення Конституції 1996 року для подальшого розвитку України? Чи можна вважати конституційний процес в Україні завершеним?

3. Чи був врахований досвід попередньої історичної доби початку ХХ століття під час здійснення першочергових державотворчих кроків у незалежній Україні?
4. Як Ви можете пояснити те, що лише у березні 2003 року Верховна Рада України ухвалила Закон “Про державний гімн” і затвердила музику М. Вербицького та слова П. Чубинського?
5. Яке значення для створення реальної незалежності України мало будівництво власних збройних сил? Аргументуйте своє ставлення до ядерного роззброєння України.

Рекомендована література

- Державотворчий процес в Україні. 1991–2007. – Київ, 2007.
- 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. – Київ, 2016.
- 25 років незалежності України: історія, сьогодні, стратегії майбутнього розвитку : збірник наукових праць. – Одеса, 2017.
- Історія українського війська : підручник / П. Ткачук та ін. – Львів, 2017.
- Магда Є. Шостий. Спогади про майбутнє / Є. Магда. – Харків, 2017.
- Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку. – Київ, 2002.
- Політична влада і опозиція в Україні / Ф. Рудич та ін. – Київ, 2016.
- Служба безпеки України: становлення, досвід, пріоритети. – Київ, 2007.
- Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001). – Київ, 2002.

ВИБОРЧІ КАМΠΑНІЇ В УКРАЇНІ

11.1. Позачергові парламентські і президентські вибори 1994 року. Вибори до Верховної Ради України 1998 року. Президентські вибори 1999 року

Позачергові вибори Верховної Ради і Президента відбулися у зв'язку із загостренням соціально-економічної і політичної ситуації. Криза в промисловості і сільському господарстві різко погіршила матеріальне становище населення, а отже, зросло невдоволення ситуацією в державі.

У день відкриття чергової сесії Верховної Ради 21 вересня 1993 року, на майдані перед її будівлею зібралися кільканадцять тисяч пікетувальників, які вимагали відставки уряду і дострокових виборів парламенту. Водночас на шахтах Донбасу була оголошена передстрайкова готовність. За такої ситуації Рада призначила дострокові парламентські вибори на березень, а президентські – на червень 1994 року.

На 450 місць у Раді претендувало майже 6 тис. кандидатів, найбільше від Комуністичної партії, Руху, Соціалістичної та Республіканської партій. Чимало було безпартійних. На виборах, що

проходили у два тури – у березні і квітні 1994 року, було обрано 338 депутатів. Найбільше місць посеред партій здобула КПУ – 86. Соціалістична і Селянська партії здобули відповідно 14 і 18 мандатів, а Рух – 20.

Отже, найбільшого успіху досягли ліві партії. У травні 1994 року Головою Верховної Ради обрано лідера Соціалістичної партії України Олександра Мороза.

У червні-липні 1994 року відбулися президентські вибори. Головними кандидатами виступали Л. Кравчук і Л. Кучма. У другому турі за Л. Кучму проголосувало 52 % виборців, за Л. Кравчука – 45 %. Отже, Леонід Данилович Кучма став другим всенародно обраним Президентом України.

У березні 1998 року вперше відбулися чергові парламентські вибори за змішаною мажоритарно-пропорційною системою: половину депутатів (225) обирали за партійними списками. У них взяли участь 21 партія і 9 виборчих блоків, що об'єднували 19 партій. Передбачений законом виборчий бар'єр зуміли подолати 8 партій і виборчих блоків. За партійний список КПУ віддали голоси майже 25 % виборців (84 мандати), Народний Рух України – 9,40 % (32), виборчий блок СПУ та СелПУ – 8,55 % (29), Партію Зелених України – 5,43 % (19), Народно-демократичну партію – 5 % (17), “Громаду” – 4 % (14), Соціал-демократичну партію України (об'єднану) – 4 % (14).

Найбільше мандатів у мажоритарних округах отримала КПУ – 38, Рух – 14, НДП – 13.

Верховну Раду України очолив один із керівників СЕЛПУ – О. Ткаченко, першим заступником став комуніст А. Мартинюк, заступником – представник СДПУ(0) – В. Медведчук.

Президентські вибори 1999 року

На чергових президентських виборах 1999 року на пост глави держави претендувало 15 кандидатів, але шанс на вихід у другий тур мали тільки п'ятеро: Л. Кучма, О. Мороз, П. Симоненко, Є. Марчук, Н. Вітренко.

У другому турі виборів, що відбулися у листопаді, Л. Кучма переконливо переміг лідера Компартії П. Симоненка. За нього проголосувало майже 16 млн. виборців, тобто 56 %. П. Симоненко отримав понад 10 млн. голосів (37,8 %).

11.2. Парламентські вибори 2002 року. Президентські вибори 2004 року. Помаранчева революція

Березневі вибори 2002 року відбулися як і раніше, за змішаною системою.

У виборах взяло участь 22 політичні партії та 11 блоків партій. Головною силою президентського табору став блок “За єдину Україну”, сформований 5-ма партіями (Аграрна партія, Народно-демократична, Партія промисловців і підприємців України, Партія регіонів та Трудова Україна). Блок очолив глава Адміністрації Президента В. Литвин.

Десять партій, серед яких Народний Рух України, Український Народний Рух, партія “Реформи і порядок”, “Солідарність” утворили блок В. Ющенка “Наша Україна”, учасники якого належали до “поміркованої” опозиції.

В опозиції до президентських сил стали Соціалістична партія України О. Мороза та Блок Юлії Тимошенко, до якого увійшли Українська соціал-демократична партія та Українська республіканська партія. Соціалісти і БЮТ виступали за перехід до парламентської форми правління, вимагали імпічменту Л. Кучми. Опозиційність до влади декларувала і Компартія.

Вибори дали такі результати: 4-відсотковий бар'єр подолали: “Наша Україна” – 23,5 % голосів, КПУ – 20 %, “За Єдину Україну” – 11,8 %, БЮТ – 7,2, СПУ – 6,9 %, СДП(о) – 6,3 %

У більшості одномандатних округів перемогли кандидати від блоку “За Єдину Україну”.

Сформувати найбільшу парламентську фракцію (178 депутатів) вдалося пропрезидентському блоку “За єдину Україну”. Головою Ради було обрано лідера цієї фракції В. Литвина.

Кандидатами у Президенти 2004 року було зареєстровано 23 претенденти. Але основними конкурентами були лідер Партії регіонів і чинний Прем’єр-міністр В. Янукович та лідер блоку “Наша Україна” В. Ющенко. Програми обох кандидатів не надто відрізнялися між собою за змістом. Лідерка БЮТ Ю. Тимошенко не балотувалась, отримавши натомість негласні гарантії посісти крісло Прем’єр-міністра у випадку перемоги. У липні 2004 року опозиційні партії створили коаліцію на підтримку В. Ющенка “Сила народу”. Вона обрала своїм символом помаранчевий колір. Вибори відзначалися численними порушеннями.

Результати виборів, які відбулися 31 жовтня, оприлюднили лише 10 листопада. В. Ющенко посів перше місце, набравши 39,87 % голосів, В. Янукович – 39,32 %.

Другий тур виборів відбувся 21 листопада 2004 року Голова ЦВК С. Ківалов 24 листопада оприлюднив офіційні результати другого туру виборів: за В. Януковича – 49,46 % голосів, за В. Ющенка – 46,61 %. Однак протокол ЦВК, що зафіксував ці результати, відмовилися підписати троє членів ЦВК, включно із заступником голови ЦВК Я. Давидовичем. В. Ющенко закликав своїх прихильників вийти на Майдан Незалежності. Одночасно він звернувся зі заявою про оскарження результатів виборів у Верховний Суд України.

На Майдані Незалежності та Хрещатику 24 листопада вже стояло понад 300 наметів. Наступного дня опозиція створила Комітет національного порятунку і закликала до страйку. Ці події сколихнули Україну й отримали назву – Помаранчева революція.

Президент Росії В. Путін привітав В. Януковича з перемогою, а держсекретар США заявив, що його країна не визнає результати

виборів. Таку ж позицію зайняв і Європарламент, виступивши 2 грудня із заявою про необхідність проведення повторних виборів.

Для мирного врегулювання ситуації до України приїхали Президент Польщі О. Квасневський, спікер державної думи Росії Б. Гризлов, Президент Литви В. Адамкус, комісар Євросоюзу Х. Солана, Генеральний секретар ОБСЄ Я. Кубіш. На переговорах дійшли до порозуміння про необхідність проведення повторних виборів.

Верховна Рада 27 листопада ухвалила постанову про недовіру ЦВК, оголосивши цим результати виборів недійсними, а 1 грудня ухвалила рішення про відставку уряду. Верховний Суд України 3 грудня 2004 року ухвалив визнати дії ЦВК неправомірними і провести повторне голосування 26 грудня 2004 року. Остаточний підсумок третього туру такий: В. Ющенко отримав 51,99 голосів виборців (15,1 млн), В. Янукович – 44,2 % (12,8 млн).

Помаранчева революція

Події осені–зими 2004 року в Україні вже звично називають Помаранчевою революцією. Однак серед учених немає єдиного погляду на те, чи можна згадані події вважати революцією у звичному сенсі цього слова. Деякі політологи та історики вважають, що термін Помаранчева революція – це вдала метафора, що народилася на Майдані Незалежності у Києві і перетворилася на символ. На їхнє переконання, це не була революція, бо після завершення подій не відбулося кардинальних змін ані в системі влади, ані в системі суспільних відносин, ані в економіці.

Інші наголошують, що події Помаранчевої революції були безпрецедентними за масштабом участі пересічних громадян у протистоянні з дискредитованою владою та за рівнем впливу на сприйняття України у світі. Революційність, на їхню думку, проявлялася у спалахові громадянської самосвідомості сотень тисяч людей, котрі зважилися продемонструвати своє ставлення

до влади відкрито, на вулицях і майданах, у єднанні. Громадяни здобули право безпосередньо впливати на владу.

За своєю суттю Помаранчева революція в Україні була масовою акцією протесту. Її головною соціальною базою і рушійною силою був середній клас, який тільки формувався. Духовним чинником революції стали гасла: чесні вибори, прозорий бізнес, свобода слова. Як би не оцінювати ці події, більшість погоджується з тим, що Помаранчева революція сприяла утвердженню свободи слова і демократії в Україні.

Після Майдану значна частина суспільства переживала синдром завищених очікувань, пов'язаних із революційною ейфорією. Швидке і безкровне повалення корумпованої влади немов само собою обіцяло не менш швидкий розвиток демократії та вільного ринку, прихід чесноі та підконтрольної суспільству влади, зміни в соціальній політиці, прорив в економіці. Однак так не сталося. До влади у центрі і на місцях прийшли нові люди, але зі старими звичками. Частина з них була готова прийняти систему взаємин, що склалася в ній. Частина мала щирі наміри щось змінювати, проте не мала до цього або вміння та навичок, або належної волі, наполегливості, компетентності.

Значна частина суспільства покладала надії на Президента В. Ющенка, однак дуже скоро виявилось, що він не здатний очолити процес реформування попередньої системи. Він виявився політиком, схильним до сумнівних компромісів, не завжди обґрунтованих політичною логікою, до імпульсивних дій та фаворитизму. Закликаючи до влади закону, Президент сам став об'єктом постійних закидів у небажанні дотримуватися цього закону. Зміна керівництва країни розбудила надії людей на те, що влада перейде до реальних заходів у боротьбі з корупцією, яка буквально роз'їдала суспільство зсередини. Однак почалися економічні скандали пов'язані з найближчим оточенням Президента, й особливо дивна й темна історія з передачею права на постачання російського газу посередницькій компанії із

нез'ясованою репутацією “Росукренерго”, серед співзасновників якої знайшлися люди з оточення Президента. На початку вересня 2005 року суперечки всередині влади сягнули гранично високої межі. Голова секретаріату Президента О. Зінченко подав у відставку, заявивши про корупцію у найближчому оточенні Президента. Основним об'єктом звинувачень був Петро Порошенко, а також перший помічник Президента Олександр Третьяков. У цій ситуації В. Ющенко звільнив секретаря Ради національної безпеки і оборони П. Порошенка та О. Третьякова, відправив у відставку Ю. Тимошенко і весь уряд. Рішення В. Ющенко знаменувало собою розпад помаранчевої коаліції.

Гнітюче враження на громадськість справило підписання В. Ющенком меморандуму про взаєморозуміння з В. Януковичем. Це була плата за голоси Партії регіонів при затвердженні Верховною Радою уряду Ю. Єханурова 20 вересня 2005 року. У меморандумі понад усе вражав пункт стосовно амністії організаторам фальсифікації виборів. Це підтвердило сумну істину: в Україні править не закон, а інтерес. Скандали в оточенні, непослідовність у кадровій політиці призвели до швидкого падіння авторитету В. Ющенка.

11.3. Парламентські вибори 2006 року. Дострокові парламентські вибори 2007 року

У березні 2006 року відбулися чергові вибори до Верховної Ради України. Це були перші вибори, які проходили винятково за партійною системою з тривідсотковим виборчим бар'єром. Головною інтригою виборів стала конкуренція між президентським

блоком Народний Союз-Наша Україна і блоком Ю. Тимошенко. Результати виборів для президентського блоку були невтішними. Блок набрав кількість голосів, абсолютно неадекватну витраченим зусиллям та коштам – 13,9 %. Наша Україна перемогла тільки у двох регіонах Галичини – Львівській та Івано-Франківській областях.

Блок Ю. Тимошенко набрав понад 22 % голосів.

Партія регіонів здобула 32 % голосів, соціалісти 5,7 %, комуністи – 3,7 %.

Поразка президентського блоку на виборах усе ще не була остаточною політичною поразкою. Відновлення союзу БЮТ (129 мандатів), Нашої України (81) та соціалістів (33) дозволяло мати чисельну перевагу для ухвалення законів. Несподівано керівники соціалістичної партії пішли на домовленості з Партією регіонів і компартією. Разом вони сформували так звану “антикризову коаліцію”, тобто парламентську більшість, що обрала О. Мороза головою Верховної Ради. У серпні 2006 року В. Ющенко вніс на затвердження парламенту кандидатуру Прем'єр-міністра від антикризової коаліції. Ним став В. Янукович.

Однак незабаром виявилось, що керівники гілок влади не знаходять спільної мови. Опозиція почала все активніше виступати за розпуск парламенту та проведення позачергових виборів. Верховна Рада України була розпущена за указом Президента В. Ющенка у червні 2007 року через порушення конституційних норм щодо формування коаліції депутатських фракцій.

Дострокові парламентські вибори 2007 року

Вибори відбулися у вересні 2007 року. На них незначну перевагу отримали вже помаранчеві політичні сили. Блок Наша Україна – Народна самооборона отримав 14 % голосів виборців, БЮТ – майже 31 %. Партія регіонів, яка хоча й отримала абсолютне лідерство на виборах (34 %), не змогла сформувати парламентської більшості. КПУ отримала понад 5 %, блок В. Литвина – 4 %.

Натомість виборці засудили поведінку лідерів соціалістичної партії в непростій політичній ситуації весни-літа 2007 року. СПУ залишилася поза Верховною Радою, а її лідер О. Мороз втратив популярність.

Хоча помаранчеві сили у парламенті мали перевагу лише у два голоси, їм все-таки вдалося обрати головою Верховної Ради Арсенія Яценюка.

У грудні 2007 року сформовано новий уряд, який очолила Ю. Тимошенко. У цьому уряді блок Ю. Тимошенко мав 7, а блок Наша Україна – народна самооборона – 11 посад. П'ятеро міністрів не входили до жодного з цих блоків. Від самого початку діяльність уряду гальмувалася протистоянням між В. Ющенком і Ю. Тимошенко, яке дедалі загострювалося з наближенням президентських виборів. На управлінні державою почала позначатися і світова фінансово-економічна криза.

У таких умовах у грудні 2008 року була створена нова парламентська коаліція, а головою Верховної Ради обраний В. Литвин. У червні 2009 року Рада затвердила дату проведення президентських виборів – 17 січня 2010 року.

11.4. Президентські вибори 2010 року. Парламентські вибори 2012 року. Революція гідності та свободи

Цього разу на найвищу посаду претендувало 18 кандидатів. Найбільше голосів у першому турі набрали В. Янукович (35 %) та Ю. Тимошенко (25 %), які й вийшли у другий тур. У другому турі В. Янукович набрав майже 49 %, а Ю. Тимошенко – майже 46 % голосів. Тож, В. Янукович став четвертим Президентом України.

У Верховній Раді три фракції – Партія регіонів, КПУ і блок В. Литвина, із залученням окремих депутатів з інших фракцій, створили коаліцію у складі 235 депутатів. Новим Прем'єр-міністром став Микола Азаров, один із лідерів Партії регіонів.

Важливим чинником, котрий впливав на політичну ситуацію в Україні після президентських виборів 2010 року, стали політичні переслідування лідерів опозиції – колишнього Прем'єр-міністра України Ю. Тимошенко, міністра внутрішніх справ Ю. Луценка та інших. Після звинувачень у перевищенні посадових повноважень та нанесенні збитків державі, їх у 2011 році було ув'язнено. Лідерку БЮТ засуджено до семи, а лідера Народної самооборони – до чотирьох років ув'язнення. Незалежні спостерігачі та експерти кваліфікували ці дії влади однозначно: за всяку ціну не допустити лідерів опозиції до участі в парламентських виборах 2012 року і президентських виборах 2015 року.

Парламентські вибори 2012 року

Підсумки виборів 2012 року виглядали так: Партія регіонів здобула 185 мандатів (за партійним списком – 72, на мажоритарних округах – 113); об'єднання Батьківщина відповідно 101 мандат (за партійним списком 62, на округах – 39); Удар В. Кличка – 40 (за партійним списком – 32); Єдиний центр – 3 (на округах); Радикальна партія О. Ляшка – 1 (на окрузі); Союз – 1 (на окрузі); самовисуванці – 43 (на округах). На п'яти округах ЦВК визнала вибори недійсними.

У цих виборах брав участь В. Ющенко. Він сформував об'єднання залишків партії Наша Україна з Українською народною партією Ю. Костенка і Конгресом українських націоналістів. Об'єднання набрало лише 1 % голосів виборців. На думку експертів, ці голоси В. Ющенко відібрав в опозиції, що було на користь Партії регіонів.

Революція гідності та свободи

Президент В. Янукович почав свій термін перебування на посаді, змінивши правила політичної гри. Його ідеалом був сильний авторитарний режим, і він намагався зосередити якомога більше влади у власних руках. Він переписав Конституцію, змусивши парламент скасувати поправки 2004 року й передати більше влади інституту президентства.

З давніх соратників в одному човні з В. Януковичем залишилося не так багато людей – Прем'єр-міністр М. Азаров, спікер Верховної Ради В. Рибак, найбагатший українець Р. Ахметов, А. Клюєв... Після парламентських виборів, восени 2012 року на перший план висунулися люди з найближчого оточення В. Януковича. До нього входили старший син президента Олександр, перший віце-прем'єр С. Арбузов, міністр доходів і зборів О. Клименко, міністр внутрішніх справ В. Захарченко. Спостерігачі назвали це угруповання "Сім'єю".

В. Янукович та його ставленики сфокусували свою увагу на власному збагаченні. За короткий термін В. Янукович і члени його сім'ї та оточення накопичили величезні статки, перевівши мільярди доларів на іноземні рахунки.

У таких умовах українське суспільство поклало надії на Європу. За часів Президента В. Ющенка Україна почала переговори з Європейським Союзом щодо угоди про асоціацію, яка включала створення вільної економічної зони й лібералізацію візового режиму для громадян України. Були сподівання, що ця угода збереже та зміцнить демократичні інститути в Україні, захистить права опозиції та принесе в Україну європейські стандарти ведення бізнесу, загнуждавши корупцію, що ширилася зі самої верхівки влади. Деякі олігархи та великі бізнесмени, побоюючись зростаючої влади Президента та його клану і прагнучи захистити свої активи шляхом установа чітких політичних і економічних правил, підтримали угоду про асоціацію з ЄС.

Усе було готове до церемонії підписання угоди на Вільнюському саміті ЄС, запланованому на 28 листопада 2014 року. Втім,

раптово, за тиждень до саміту, український уряд змінив курс, запропонувавши відкласти підписання угоди про асоціацію. В. Янукович прибув до Вільнюса, але відмовився підписати угоду. Це викликало глибоке розчарування в європейських лідерів, а в багатьох громадян України велике обурення. Адже Прем'єр-міністр України М. Азаров і Президент В. Янукович порушили обіцянки, які роздавали увесь минулий рік, зруйнувавши надії на краще європейське майбутнє. Такими були почуття людей, переважно молоді, яка розмістила намети на Майдані Незалежності увечері 21 листопада, після того, як уряд оголосив про свою відмову щодо укладення угоди. Розгніваний В. Янукович вирішив розігнати протестувальників. О 4 годині ранку 30 листопада, коли на майдані перебувало близько 100 осіб, його оточили 300 озброєних спецзасобами бійців "Беркуту" та з надмірним застосуванням сили (людей били кийками та ногами) витіснили з майдану. Внаслідок цього було травмовано 84 протестувальників, у тому числі 17 студентів.

Зрив підписання угоди з Євросоюзом та побиття студентів виявилися не єдиними причинами соціальної напруги. Інші її аспекти визначилися невдоволенням через зростаючу політичну корупцію та цинізм влади стосовно народу.

1 грудня, у неділю, понад 500 тисяч киян, серед яких були й батьки та родичі студентів, побитих уночі, вийшли в центр Києва, перетворивши центр міста на простір свободи від корумпованої влади.

Те, що почалося як вимога приєднатися до Європи, перетворилося згодом на Революцію гідності, у якій за даними засобів масової інформації, на майдані у Києві та місцевих, регіональних майданах України взяло участь близько 5 млн, за іншими даними близько 10 млн людей різного віку, фаху, статі та національності.

Захисниками режиму В. Януковича, крім сил міліції та внутрішніх військ, які виконували накази тодішнього політичного керівництва країни, стали переважно декласовані елементи, яких за плату залучили до участі в "антимайданах".

На початку протистояння мітингувальники обрали курс на мирний характер протестів. Поштовх до виходу протистояння за мирні межі стало ухвалення прихильниками Януковича у Верховній Раді законів, названих пізніше “законами про диктатуру”. Депутати приймали ці закони без обговорення. Вони просто піднімали руки і навіть не підраховували голосів. В. Янукович зразу ж увів закони в дію, після чого Майдан повинен був не просто розійтися, а розбігтися: віднині проти кожного учасника, співучаючого і того, хто висвітлює акцію протесту де-факто відкривали кримінальну справу. Прийняті закони обмежували свободу слова і давали можливість заарештовувати будь-яку людину в Україні. Наступного дня низка громадських організацій оголосила повну мобілізацію на Майдані Незалежності у Києві, закликала до масового опору владі. У лютому 2014 року на прилеглих до майдану вулицях Києва відбулося жорстоке та криваве протистояння. У протестувальників стріляли снайпери, були вбиті і поранені. 18 лютого насильство досягло піку. У книжці “Революція Гідності – Майдан” (Чернівці, 2017) І. Микулинський навів імена і прізвища 109 загиблих осіб. Зараз уточнено, що загалом загинуло 111 протестувальників та десятків міліціонерів. Протестувальників, які загинули під час Революції Гідності або ж померли дещо пізніше від ран чи недуг, отриманих на Майдані, люди назвали героями Небесної сотні.

Убивства на Майдані Незалежності викликали кардинальні політичні зміни в Україні. Верховна Рада 20 лютого 2014 року, 239 голосами здебільшого опозиційних депутатів, ухвалила постанову про виведення всіх підрозділів силових структур з Києва у містя постійної дислокації.

У ніч з 21 на 22 лютого, після того як парламент виступив проти нього, а спецпідрозділи міліції покинули столицю, Президент В. Янукович утік з революційного Києва до Росії. Революція перемогла. Верховна Рада України 328 голосами народних депутатів усунула В. Януковича з посади Президента України. (У січні 2019

року Оболонський районний суд Києва за державну зраду заочно засудив В. Януковича до 13 років ув'язнення).

Виконуючим обов'язки Президента України став Олександр Турчинов. Посаду Прем'єр-міністра обійняв А. Яценюк.

Відбулося повернення до Конституції в редакції 2004 року шляхом ухвалення відповідної постанови. Окремою постановою Верховної Ради було звільнено Ю. Тимошенко, яка перебувала тоді в ув'язненні.

11.5. Позачергові президентські вибори 2014 року. Позачергові парламентські вибори 2014 року

У травні 2014 року відбулися позачергові вибори Президента України. За офіційними даними, П. Порошенко набрав понад 54 % голосів серед тих, хто взяв участь у голосуванні, Ю. Тимошенко – 13 %, О. Ляшко – 8 %, А. Гриценко – 5 %. Тож, П. Порошенко став п'ятим Президентом України. На думку оглядачів, у перемозі П. Порошенка була одна дуже важлива складова. Він єдиний із усіх кандидатів заявив, що знає, як завершити війну на Донбасі, і зробить це за два тижні. П. Порошенко, єдиний із кандидатів, дав людям надію на мир і виграв вибори у першому турі. Але минають не тижні, а роки, а війна на Донбасі триває. Обіцяного миру в Україну П. Порошенко не приніс.

У жовтні 2014 року відбулися позачергові вибори народних депутатів Верховної ради України. Вибори проведено за змішаною системою і 5-відсотковим прохідним бар'єром. Вибори не відбулися в автономній Республіці Крим, у 9 округах Донецької і в 6 округах Луганської областей. До Верховної ради пройшли 6

політичних партій. Народний фронт набрав 22 % голосів, блок П. Порошенка – майже 22 %, Об'єднання Самопоміч – близько 11 %, Опозиційний блок – 9,5 %, Радикальна партія О. Ляшка – 7,5 %, Всеукраїнське об'єднання Батьківщина – 5,68 % голосів.

У Верховній Раді України, враховуючи результати виборів у мажоритарних округах, були створені такі фракції та групи:

Блок П. Порошенка – 134 депутати;

Народний фронт – 81;

Опозиційний блок – 43;

Об'єднання “Самопоміч” – 26;

Радикальна партія О. Ляшка – 21;

Всеукраїнське об'єднання “Батьківщина” – 21;

Група “Воля народу” – 19;

Група “Партія Відродження” – 24;

Народні депутати, які не входили до складу жодної фракції чи групи – 45.

На цих виборах проєвропейські сили отримали конституційну більшість у Раді. Склад парламенту оновився на дві третини, при цьому єдиною партією, що зберегла у ньому свою присутність, виявилася серйозно переформатована Батьківщина.

Головою Верховної Ради України з 27 листопада 2014 року до 14 квітня 2016 року був Володимир Гройсман. У квітні 2016 року він став Прем'єр-міністром України, замінивши на цій посаді А. Яценюка. Після цього Головою Верховної Ради України було обрано Андрія Парубія.

11.6. Президентські вибори 2019 року. Позачергові парламентські вибори 2019 року

На 31 березня 2019 року призначено вибори Президента України. ЦВК зареєструвала небувалу кількість кандидатів – аж 44 особи. За оцінками експертів реально претендували на вихід у другий тур виборів чотири особи: П. Порошенко, Ю. Тимошенко, А. Гриценко та Ю. Бойко. Але з'явилася постать Володимира Зеленського, актора програми «Квартал-95» на телеканалі 1+1. Якраз він набрав найбільшу кількість голосів у 1-му турі виборів – 30 %. За П. Порошенка віддали голоси 15,95 % виборців. У другому турі виборів В. Зеленський здобув 73 % голосів виборців, а П. Порошенко 24,5%. Тож, шостим Президентом України став В. Зеленський.

П. Порошенко йшов на вибори під гаслами: Армія, віра, мова. Для країни це важливі слова. Але це не допомогло П. Порошенку. Більшість виборців йому не повірили. Адже політика, яку він проводив, була вкрай суперечливою. З одного боку, він добре знав українську владу з різних боків, працював і в парламенті, і в уряді, і в президентській вертикалі. Був головою ключового, бюджетного комітету в Раді, секретарем Ради національної безпеки і оборони, керував міністерствами закордонних справ та економічного розвитку. При цьому проявляв надзвичайну здатність обходити гострі кути, що допомагало не лише балансувати на різних політичних вітрах, але й завжди успішно вирішувати свої бізнес-проблеми.

Президентові П. Порошенкові не без підстав дорікали за не продуману кадрову політику, а журналісти-розслідувачі стверджували, що чимало осіб з його оточення замішані в корупційних схемах. На думку аналітиків, саме на такому протиставленні й виграв вибори В. Зеленський.

У травні 2019 року новообраний Президент видав указ про проведення дострокових парламентських виборів. Вони відбулися вже у липні того ж року. Вибори проведено за попередньою змішаною системою і 5-відсотковим прохідним бар'єром. У результаті виборів до Верховної Ради України було обрано 424 народних депутатів, причому 342 парламентарі обрані вперше.

Наприкінці серпня 2019 року розпочала роботу Верховна Рада дев'ятого скликання. На першій сесії Ради сформовано п'ять депутатських фракцій: Слуга народу – 254 народні депутати, Опозиційна платформа “За життя” – 44, Європейська солідарність – 27, Батьківщина – 25; Голос – 17. Створено також депутатську групу “За майбутнє” – 23 депутати.

Головою Верховної Ради України обрано Дмитра Разумкова, першим заступником Голови Ради Руслана Стефанчука, заступником Голови Ради Олену Кондратюк. На цій же сесії Прем'єр-міністром України призначено Олексія Гончарука.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Порівняйте вибори до Верховної Ради України 1994, 1998 і 2002 років, визначте їх особливості.
2. Якого року було започатковано мажоритарно-пропорційну систему виборів до ВРУ? Чи виправдала вона себе в політичному житті України?
3. Охарактеризуйте вибори Президента України 2004 року. Які ідеали відстоював народ України під час подій осені-зими 2004–2005 років?
4. Дайте оцінку політичним подіям в Україні після парламентських виборів 2006 року.
5. Проаналізуйте результати позачергових парламентських виборів в Україні 2007 року.
6. Охарактеризуйте перебіг подій під час Революції гідності.

Рекомендована література

Балабан Р. Результати парламентських виборів 1990, 1994, 1998 рр.: Політологічний аналіз / Р. Балабан // Нова політика. – 1998. – № 6.

Кармазина М. Президентство: український варіант / М. Кармазина. – Київ, 2007.

Корж Л. Леонид Кучма. Настоящая биография второго Президента Украины / Л. Корж. – Харьков, 2005.

Кульчицький С. Помаранчева революція / С. Кульчицький. – Київ, 2005.

Микулинський І. Революція Гідності – Майдан / І. Микулинський. – Чернівці, 2017.

Парламентські та президентські вибори 1994 року в Україні. – Київ, 1995.

Романюк А. Партії та електоральна політика / А. Романюк, Ю. Шведа. – Львів, 2005.

Томенко М. Партійна еліта України / М. Томенко, П. Олійник. – Київ, 2000.

Шустер С. Свобода слова против страха и унижения / С. Шустер. – Киев, 2018.

Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності / С. Плохій. – Харків, 2018. – Друге видання.

ЕКОНОМІКА І СОЦІАЛЬНА СФЕРА УКРАЇНИ

12.1. Соціально-економічна ситуація у 1991–1994 роках

Голосуючи за незалежність у грудні 1991 року, українці керувалися не лише політичними, але й економічними міркуваннями. Прихильники виходу зі СРСР обіцяли швидке економічне процвітання, наголошуючи на тому, що Україна займає друге після Росії місце в СРСР за рівнем промислового та науково-технічного потенціалу – і це відповідало дійсності. Отже, забравши “своє” і припинивши забезпечувати “центр”, вона нібито отримувала шанс швидко посісти гідне місце серед європейських держав.

Утім, при цьому замовчували або ігнорували те, що стало очевидним у перші ж місяці незалежності – наявність величезного військово-промислового комплексу в Україні, тісно пов’язаного зі структурою виробництва СРСР, що вимагав колосальних капіталовкладень; залежність від постачань енергоносіїв ззовні за жахливої енергоємності та застарілої технічної бази промисловості, відсталість матеріально-технічної бази і низька продуктивність сільського господарства; відсутність управлінських кадрів і ме-

неджменту, пристосованих до ринкової економіки, і, головне – населення, привчене до державної опіки, виховане в дусі зневаги до приватної власності.

Українська управлінська еліта була недосвідченою, вона не-сміливо ухвалювала рішення, тому що раніше тільки виконувала вказівки зі союзного центру. Навіть вдалі рішення важко про-бивали собі дорогу через зруйновану управлінську вертикаль. Управлінці часто не розуміли, якій владі треба підпорядковувати-ся – президентській чи парламентській. Унаслідок цих причин у першій половині 1990-х років в Україні не проводилося справжніх реформ.

Перетворення економіки з командної на ринкову в Україні і Росії відбувалося по-різному. Політична еліта Росії, на відміну від української, мала намір проводити реформи якнайшвидше внаслідок гострої продовольчої кризи у промислових регіонах. Росія почала ринкові реформи 1992 року з лібералізації цін. Того ж року ціни на газ в Україні зросли в 100 разів, а на нафту у 300 разів. Інфляція перетворилася на гіперінфляцію: за 1992 рік гроші знецінилися в 21 раз, а за 1993 рік – у 103 рази. Таких масштабів інфляції тоді не було в жодній країні світу.

У 1992 році в обіг було запроваджено купоно-карбованці ба-гаторазового використання, внаслідок чого Україна вийшла з рубльової зони, але в умовах інфляції було неможливо замінити купони повноцінною національною валютою. Курс купоно-кар-бованця швидко падав і на початку 1995 року в обігу з'явилася купюра номіналом 1 млн українських карбованців, реальна вар-тість якої була близько 10 доларів США. У цій ситуації уряд по-чав згортати ринкову лібералізацію: запроваджено фіксований курс купоно-карбованця щодо долара і рубля, відновлено ліцензії на експорт багатьох товарів. Однак це призвело до зростання “тіньової” економіки, корупції у державному апараті, відпливу вітчизняних капіталів за кордон і різкого падіння доходної час-тини бюджету. Щоб виплачувати заробітну плату бюджетникам,

уряд встановив найвищу в світі ставку податку з бізнесу – до 90 % від одержаного прибутку, за якої будь-яка легальна комерційна діяльність ставала не вигідною. Експерти МВФ засвідчили, що економічна ситуація в Україні у 1994 році стала гіршою, ніж у будь-якій пострадянській країні, за винятком тих, на території яких велися бойові дії.

Зміни в соціальній сфері відбувалися за схожим сценарієм як в економіці – розтягнуте на роки катастрофічне зниження рівня життя, руйнація структур соціального забезпечення та занепад системи державних соціальних гарантій, стрімке майнове розшарування й поляризація доходів населення.

За офіційною статистикою у 1992 році середня зарплата українців у купонокарбованцях становила 6,5 тис. крб, а наступного року майже 163 тис. крб. У 1994 році Україна перетворилася на країну мільйонерів – середня зарплата складала 1,4 млн крб, а це близько 20 доларів США. Купівельна спроможність цих мільйонів була ілюзорною – у побуті купонокарбованці зневажливо йменували “фантиками”. До того ж зарплату не виплачували місяцями і роками, або ж виплачували тільки частково, решту записували у борг. Там, де це було можливо, зарплату видавали “натурою” – продукцією підприємства, яку можна було продати з рук на ринку.

Шаленими темпами зростали ціни, а це супроводжувалося “вимиванням” товарів з магазинів. З продажу зникли ліки, цигарки, леза для гоління. Вітрини продовольчих магазинів заповнили банки з консервованими огірками і морською капустою – це було те, що міг запропонувати внутрішній ринок. Україна стала об’єктом гуманітарної допомоги – з Європи і США сюди йшли контейнери з їжею, одягом, ліками – усім тим, що перетворилося на дефіцит. Жителі міст “підживлювали” сімейний бюджет відносно дешевими продуктами з села. Підтримкою були присадибні ділянки і дачі.

Перша половина 1990-х років була періодом небаченої досі торгівлі за межами державних магазинів. “Човниками” почали

називати людей, котрі заробляли перевезенням товарів та їх перепродажем. Цей вид торгівлі, пов'язаний із частими переїздами через кордон, сприяв не тільки виживанню людей і подоланню товарного дефіциту, а й розвитку “народної контрабанди” та хабарництва на митних пунктах.

Тим часом міські стадіони перетворилися на речові ринки, де в ролі торгівців виступали, зокрема, вчителі, інженери, науковці й артисти, кваліфіковані робітники. Станції метро, підземні переходи тощо перетворилися на стихійні базари, де можна було купити найнеобхідніші речі. У містах бував рекет, вулична злочинність, хабарництво серед правоохоронців. Міські краєвиди “оживилися” двоколісними міні-візочками, якими обзавелися здебільшого пенсіонери. Цей предмет першої необхідності перетворився на сумний символ часу – спочатку його називали “кравчучкою”, за наступного Президента перейменували на “кучмовоз”.

12.2. Україна в умовах ринкової економіки

Новообраний Президент Л. Кучма у жовтні 1994 року виголосив у Верховній Раді програму економічних і соціальних реформ, яка своєю радикальністю не поступалася знаменитій програмі польського міністра фінансів Л. Бальцеровича, що вважався взірцем рішучого переходу до ринку. Президентська програма передбачала звільнення цін, обмеження дефіциту держбюджету, впровадження вільної внутрішньої і зовнішньої торгівлі, жорстку монетарну політику, тобто обмеження кількості грошей в обігу з метою приборкання інфляції, масову приватизацію великих підприємств, земельну реформу. Як наслідок планувалося зупинити падіння виробництва, забезпечити зростання всіх економічних показників і рівня життя населення. Верховна Рада схвалила програму.

Президент зразу ж вжив заходи економічної лібералізації і поспішив поліпшити відносини з обома стратегічними партнерами – Росією і США. У відносинах з Росією було важливо відновити економічні зв'язки, втрачені останніми роками. У відносинах зі США треба було зробити реальні кроки у відмові від ядерної зброї.

У взаємодії з Верховною Радою Л. Кучма розв'язав проблему приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерних озброєнь. Під час його візиту до Вашингтону було укладено угоду про американську допомогу Україні у здійсненні ринкових реформ. Незабаром Україна отримала від США третю за розміром фінансову допомогу, після Ізраїлю і Єгипту. Восени 1996 року в обіг запроваджено гривню, що дало змогу форсувати залучення іноземних інвестицій і зупинити відтік з країни національного капіталу. У 1995–2004 роках сукупний обсяг іноземних інвестицій в українську економіку зріс із 500 млн до понад 6 млрд доларів.

Подолання економічної кризи було можливе шляхом приватизації частини державної власності. Приватизація розпочалася вже у 1994 році. При цьому формально кожен громадянин, отримавши сертифікат на право власності на частку засобів державного виробництва, ставав співвласником підприємства. Насправді ж 19 млн людей, які їх отримали, так і не перетворилися на реальних власників, бо стали лише володарями знецінених інфляцією папірців-сертифікатів, позбавившись, окрім цього, доступу до інформації, про стан підприємства, дійсних його власників. Фактично багато заводів і фабрик приватизував директорський корпус і державні службовці. Сертифікаційна приватизація в Україні як така провалилася. Вона “узаконила” перехід величезного державного майна до невеликої групи людей. Це зумовило ще більшу соціальну нерівність.

У численних випадках приватизація створила серйозний дисбаланс приватних і суспільних інтересів. Уже від середини 1990-х років в економіці України стали панувати фінансово-промислові групи олігархічного типу. Незабаром кілька груп олігархів

скористалися слабкістю держави, яка тільки формувалася, щоб захопити максимум можливого. Саме через це приватизація не стала потужним джерелом надходжень до держбюджету, тобто фінансової підтримки соціально-економічного розвитку країни. Бюджет України впродовж 11 років отримав від приватизації не більше 6 млн грн, інакше кажучи, півекономіки країни оцінили в 1 млрд доларів. Провал сертифікаційної приватизації призвів до того, що в Україні не сформувалася потужна верства малого і середнього підприємництва.

Непростим в Україні було розв'язання й аграрної проблеми. Маючи найвищий серед європейських країн показник землезабезпеченості на душу населення, Україна не могла конкурувати з країнами Європи щодо постачання населення продовольством. Велика кількість працівників сільського господарства (понад 4,5 млн) не справлялися з постачанням міст продуктами харчування.

Для кардинальної перебудови виробничих відносин у сільському господарстві розпочато аграрну реформу. У листопаді 1994 року Президент Л. Кучма видав указ "Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи в сфері сільськогосподарського виробництва". Перший етап реформи, тобто роздержавлення землі та її передача у власність юридичних осіб, загалом був закінчений 1996 року. Після цього реалізовувалися завдання другого етапу – передача землі безпосередньо тим, хто її обробляв. Понад 6 млн селян одержали земельні паї, обсяг яких становив близько половини земельних угідь України.

Нові заходи влади дали змогу далі реформувати аграрний сектор економіки. У цей період селяни уклали договори оренди зі своїми господарствами, з підприємницькими структурами та з фермерами. Частина керівників і спеціалістів колишніх колгоспів утворили на їх основі приватні господарства. Селяни мали вибір: віддати свій пай в оренду або створити фермерське господарство. Проте фермерські господарства не набули широкого поширення

в Україні, оскільки їх організація вимагала значних капіталовкладень, а влада підтримки не надавала.

Українська економіка почала виходити з тривалої кризи тільки наприкінці 1999 року. У 2000 році вдалося вперше за роки незалежності досягнути приросту ВВП на 6 %.

Уряд розпочав рішучий наступ на “тіньовий” сектор економіки. Було здійснено програму наведення порядку в енергетичній сфері. Це дало змогу збільшити доходи бюджету майже на 10 млрд грн. Завдяки цим заходам урядові вдалося значною мірою вирішити проблему розрахунку з боргами перед населенням, які накопичувалися роками. Було повністю сплачено заборгованість із виплатами пенсій, а борги з виплати зарплати у бюджетній сфері скоротилися більше ніж удвічі.

За 2000–2003 роки ВВП збільшився майже на 33 %, тобто кожного року зростання було на 8 %. У 2003 році майже на 43 % зросли реальні доходи населення. Суттєвою ознакою економічного оздоровлення було скорочення чисельності безробітних.

Свідченням позитивних зрушень в економіці України стали суттєві зміни у пріоритетах зовнішньої торгівлі. У 2005 році найбільшу питому вагу в українському експорті посіли держави Євросоюзу (майже 32 %). Це дало підстави владі активізувати заходи, спрямовані на вступ України до Світової організації торгівлі (СОТ). Отримавши 2005 року статус держави з ринковою економікою, Україна у 2008 році приєдналася до неї.

Восени 2008 року США, а за ними країни Європи, охопила фінансова криза. Фінансові негаразди негативно вплинули й на економіку України, її валютно-кредитну систему. Восени 2008 року почала стрімко зростати інфляція. Гривня у співвідношенні до долара США подешевшала майже на 25 %. Щоб пом'якшити кризу, уряд звернувся до МВФ з проханням про надання Україні стабілізаційної позики. Транш у розмірі 4,5 млрд доларів США надійшов до України в листопаді 2008 року.

Українська економіка витримала світову фінансову кризу 2008–2009 років. Проте досі в Україні економічна ситуація на-

віть не наблизилася до того, що у розвинених країнах називають сталим розвитком. Структура економіки України залишається сировинною та енергозалежною. Основні виробничі фонди застаріли. Навіть отримуючи великі прибутки, власники металургійних, хімічних та інших матеріало- та енергомістких виробництв не поспішають вкладати гроші в їх модернізацію. Справжньою бідою та загрозою національній безпеці України стала корупція.

До привілейованої групи в Україні належать не лише ті, кого називають олігархами, не лише перша десятка найбагатших українців зі списку Forbes. До таких належать цілі сегменти політиків, керівники деяких державних підприємств, міські голови, бізнесмени середньої руки, що живуть за рахунок корупційних схем і державних преференцій. Формування покоління українських олігархів детально описав автор книги з новітньої економічної історії України Андерс Ослунд. У 2019 році журнал "Фокус" оцінив статки і назвав прізвища першої десятки найбагатших людей України. Це Рінат Ахметов, Ігор Коломойський, Геннадій Боголюбов, Костянтин Жеваго, Вадим Новінський, Віктор Пінчук, Юрій Косюк, Андрій Веревський, Дмитро Фірташ, Олександр і Галина Герєги.

Ті, кого в Україні називають олігархами, – продукт переломної епохи. Вони відіграли свою роль – і не завжди негативну – у новітній історії нашої країни. Але настав час розпочати політику деолігархізації. Вона, як показує світовий досвід, повинна бути спрямована не на боротьбу з великим капіталом, а на побудову нового економічного порядку – прозорого ринкового, без привілейованого доступу будь-кого до державних ресурсів. Держава більше не повинна служити головним джерелом збагачення, неважливо, як це відбувається – через експлуатацію державного майна, побудову монополій, які допомагають отримувати надприбутки, або використання політичних зв'язків. Коли з цим буде покінчено, в Україні не залишиться олігархів, а будуть просто багаті та дуже багаті люди, які інвестують у бізнес і чесно платять

податки. Влада зі свого боку забезпечить їм справедливі правила гри в Україні та підтримку на зовнішніх ринках.

Із початком російської агресії на Донбасі 2014 року соціаль-но-економічні показники розвитку України погіршилися, що пов'язано, в першу чергу, з великими витратами на війну, а також з корупцією в різних ешелонах влади. Курс долара підскочив з 8 гривень за 1 долар до 27 гривень. У результаті середня заробітна плата в доларовому еквіваленті у 2015 році зменшилася на 34 %. Різко зросла інфляція. Промислове виробництво у 2015 році скоротилося на 13 %, сільськогосподарське майже на 5 %, будівництво – майже на 15 %.

Погіршення економічної ситуації, воєнні дії на Донбасі призвели до зростання міграції з України. У 2018 році, згідно з офіційними даними Державної служби зайнятості України, за кордоном працювало близько 5 млн українців. Такий показник свідчить про негативні тренди всередині України. З цього випливає висновок, що українській економіці, якщо країна прагне конкурувати на світовому ринку, необхідна фізично здорова, працездатна та мотивована заробітною платою робоча сила. Попри різні проблеми, заробітчани вносять вклад в економіку країни. Щороку вони переказують в Україну великі суми грошей.

Не вдалося подолати й інших гострих проблем. Аналіз стану боротьби з контрабандою в прикордонних регіонах свідчить про те, що, незважаючи на комплекс вжитих органами влади заходів, вона поширюється, а пов'язані з нею негативні процеси набувають витонченіших форм. Найбільшою на кордонах України є питома вага контрабандної продукції на ринку автомобілів, тютюну, алкогольних напоїв, аудіо-, відео-, комп'ютерної техніки, нафтопродуктів.

В Україні хоча й повільно та непослідовно, але започатковано деякі важливі реформи. У 2015 році, згідно з рекомендаціями європейських партнерів, було прийняте антикорупційне законодавство, створені інститути та сучасні інструменти контролю

за способом життя і діяльності державних службовців. Однак з різних причин антикорупційні структури не проявили ефективної роботи.

У спогадах “Із третього світу в перший” (Київ, 2018), батько-засновник незалежного Сингапуру Лі Куан Ю розповідає як вдалося перетворити невеликий острів без природних ресурсів та з корумпованою політичною системою на лідера новітніх технологій, передову країну світу з процвітаючою економікою. “Проголошувати високі моральні принципи, тверді наміри поборювати корупцію, – зазначив він, – легко. А жити згідно з цими найкращими намірами – важко. Для цього потрібні сильні лідери і рішучість боротися з усіма порушниками без винятків. Працівники Бюро з боротьби з корупцією повинні мати цілковиту підтримку політичного керівництва, аби діяти впевнено й відповідно до законів. У 1998 р. Міжнародна неурядова організація із боротьби з корупцією і дослідження питань корупції у світі визнала Сингапур сьомою у світі країною серед найменш корумпованих країн планети”. Україна має з кого брати приклад.

Однією з важливих реформ, яка наближає систему влади до європейських стандартів, є процес децентралізації. Реформа місцевого самоврядування та територіальної організації влади розпочалася у 2015 році. Завдяки проведеній бюджетній децентралізації зросли доходи місцевих бюджетів, органи місцевого самоврядування отримали фінансові ресурси для вирішення нагальних питань соціально-економічного розвитку. Завершується процес об'єднання сіл і селищ у громади.

У 2019 році розпочато реформу громіздкого державного апарату. Вона позбавить держапарат зайвих функцій і що важливо, допоможе зменшити корупцію. Після децентралізації Україна потребуватиме значно меншої кількості держслужбовців. При цьому це сприятиме підвищенню зарплати службовцям з низькою платнею. Що ж стосується управлінців великих державних компаній, то вони повинні мати високі зарплати. Але у всьому

є міра. Встановлені для таких категорій службовців зарплати у діапазоні від 200 до 800 тисяч гривень на місяць викликали хвилю обурення навіть у реформаторськи налаштованої частини суспільства. Адже середня місячна зарплата українців у 2020 році становила лише 10 тис. грн.

На думку багатьох фахівців, найперспективнішою моделлю організації суспільного виробництва на сьогодні є соціально орієнтована ринкова економіка. Країни Західної Європи реалізують таку політику не тільки на національному рівні, але й у межах Євросоюзу, створивши інститути, які спрямовані на реалізацію принципів соціальної справедливості, захищеності та високої якості життя. Організація об'єднаних націй визнала, що головною метою у світі є подолання бідності, а це значить, подолання нерівності. Це глобальне основне завдання. У цьому зв'язку постала потреба трансформації України у всіх сферах життя, перехід до сталого розвитку. А це вимагає від кожного українця змін у свідомості, у стилі життя. Успіх кожного і країни загалом залежать від дисципліни, відповідальності, ініціативності. Це також передбачає бережливість та ощадливість до природних ресурсів, боротьби із забрудненням повітря, води тощо. Світ навколо нас має стати таким, щоб у місті чи селі стало жити краще.

Велике занепокоєння викликає проблема збереження довкілля в Україні. Багато потічків, річок та озер засмічені пластиковими відходами. У лісосмугах роками лежать купи неприбраного будівельного сміття. Чому б владі не взяти за приклад ініціативу Президента США Франкліна Рузвельта, який у 1933 році попросив Конгрес виділити кошти на створення Цивільного корпусу охорони довкілля. Закон було прийнято. Передбачалося, що буде створено робочі місця для 250 тис. неодружених чоловіків віком 18–25 років. Вони повинні були будувати дамби, осушувати болота, боротися з лісовими пожежами та садити дерева. У ті часи без роботи залишалися 13 млн американців, тож молоді люди з усіх куточків країни, виявили бажання працювати в цьому Корпусі.

Їх не зупиняло навіть і те, що зарплата складала всього 25–30 доларів на місяць. Але це допомагало хоч якоюсь мірою підтримувати свої родини.

Історик Роберт Даллек у книжці “Франклін Делано Рузвельт. Життя політика” (Київ, 2019) навів узагальнені дані про діяльність цих завзятих і патріотичних американців. Упродовж дев’яти наступних років у 2 500 таборах Корпусу відслужили від 6 місяців до року близько 3 млн осіб, зробивши неоціненний внесок у покращення стану довкілля: вони посадили 3 млрд дерев; створили 800 парків на рівні штату; прочистили тисячі миль лісових просік; зарибнили ставки, річки і потічки більш ніж мільярдом мальків; створили близько 30 тис. заповідників дикої природи; відновили деякі поля історичних битв, а також ціною життів 49 членів Корпусу зупинили сотні лісових пожеж. Звісно, для подібної праці в Україні потрібна велика любов до землі, бажання зберегти ліси й водні артерії країни для майбутніх поколінь.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. У чому полягали найбільші труднощі при переході України до ринкової економіки після проголошення незалежності?
2. Проаналізуйте заходи української влади, спрямовані на стабілізацію економічного становища у державі в 90-х роках ХХ століття.
3. Які найсуттєвіші результати соціально-економічного розвитку України 1991–2000 років.
4. До яких наслідків привела світова фінансова криза 2008–2009 років економіку України?
5. Визначте найсуттєвіші тенденції у розвитку економіки України на сучасному етапі.

Рекомендована література

Голоніг Я. Імплементация угоди про асоціацію між Україною та ЄС в умовах трансформації Європейського Союзу / Я. Голоніг, В. Приходько. – Ужгород, 2017.

Гончарук О. Структурні зрушення в економіці України і їх оцінка / О. Гончарук. – Дніпропетровськ, 2016

Здобутки і проблеми євроінтеграційних зрушень в Україні на сучасному етапі / В. Савченко та ін. – Чернігів, 2018.

Кучма Л. Своїм шляхом. Роздуми про економічні реформи в Україні / Л. Кучма. – Київ, 2004.

Кравчук Л. Маємо те, що маємо: спогади і роздуми / Л. Кравчук. – Київ, 2002.

Ларцев В. Українська приватизація в спогадах та роздумах / В. Ларцев, Г. Ключиков. – Київ, 2001.

Сакс Д. Економіка перехідного періоду (Урок про Україну) / Д. Сакс, О. Пивоварський. – Київ, 1996.

Кучма Л. После майдана. Записки президента / Л. Кучма. – Київ, 2007.

Ослунд А. Строительство капитализма. Рыночная трансформация бывшего советского блока / Андерс Ослунд. – Москва, 2003.

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

13.1. Вихід України на міжнародну арену

Поява України на міжнародній арені відбулася після проголошення Верховною Радою 24 серпня 1991 року Акту незалежності України, а також його підтвердження на Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 року, які створили необхідні правові та політичні передумови для утвердження незалежної держави, а отже, і для її становлення як рівноправного суб'єкта міжнародних відносин.

Уже впродовж грудня 1991 – січня 1992 років прокотилася хвиля визнання та встановлення дипломатичних відносин з іноземними державами. Відразу ж, 2 грудня 1991 року, Україну визнала й встановила дипломатичні відносини Польща, за нею Канада, 3 грудня – Угорщина, 4 – Литва й Латвія, 5 – Росія, Болгарія і Словенія. До кінця грудня 1991 року заяви про визнання України зробили 68 держав світу. Водночас Україну визнали й на рівні міжнародних організацій. Вона у січні 1992 року стала членом Ради з безпеки та співробітництва в Європі (тепер – Організація з безпеки та співробітництва в Європі), а в березні приєдналася до Північноатлантичної ради зі співробітництва (з 1998 року – Рада євроатлантичного партнерства).

Вихід України на міжнародну арену вимагав розробки зовнішньополітичної концепції держави. У зв'язку з цим у липні 1993 року Верховна Рада схвалила “Основні напрямки зовнішньої політики України”, які визначали її базові засади та національні інтереси. Зазначалося, що найважливіше завдання України – повномасштабне входження до світового співтовариства. Юридично основні засади зовнішньополітичної діяльності держави закріпила Конституція 1996 року.

Загалом концепція зовнішньополітичної стратегії України впродовж першого десятиліття її незалежності ґрунтувалася на багатовекторності, тобто намаганні балансувати між Сходом і Заходом, що призвело б, на думку українського керівництва, до зменшення насамперед російських впливів.

13.2. Українсько-російські відносини. Російська окупація Криму і гібридна війна на Донбасі

Одразу ж із проголошенням незалежності України відносини з Російською Федерацією набули пріоритетного значення. Це впливало з історичного минулого обох держав, економічних зв'язків, значної протяжності кордонів. До того ж керівництво Росії не позбулося імперських амбіцій. Це проявилось у спробах розпалювати сепаратистські рухи в Криму, висуванні претензій на особливий статус Росії на півострові.

У 1992 році Державна дума Російської Федерації визнала незаконним передання Криму в 1954 році до складу України, а 1993 року ухвалила рішення про “російський статус” м. Севастополя. Особливо напруженою ситуація була наприкінці 1996 року, коли

у жовтні Державна дума ухвалила постанову “Про припинення розподілу Чорноморського флоту”. Однак зважена позиція українського керівництва не допустила до ескалації українсько-російських суперечностей. У травні 1997 року у Києві підписано Договір про дружбу, співробітництво й партнерство між Україною та Росією. У ньому було зафіксовано принцип непорушності існуючих кордонів і територіальної цілісності договірних сторін. Щодо поділу Чорноморського флоту, то воно також було розв’язане в дусі компромісу: його матеріальна база й інфраструктура розподілялися порівну. Частина своїх кораблів Україна продала Росії.

В українсько-російських відносинах особливе місце посідали проблеми, пов’язані із постачанням газу і нафтопродуктів. Залежність від російського постачання ставала дуже помітною для України, коли вона робила кроки, що демонстрували наявність власних національних інтересів. Так було одразу ж після Помаранчевої революції, коли у січні 2005 року, а також після перемоги помаранчевої коаліції на позачергових парламентських виборах 2007 року Росія погрожувала зменшенням обсягів поставок газу для України.

Після тривалих зволікань російська сторона погодилася провести делімітацію кордону. У січні 2003 року під час візиту Президента Росії Б. Єльцина до Києва був підписаний Договір про суходільний кордон між Росією і Україною. Однак відкритим залишалося питання про статус Азовського моря та Керченської протоки. Восени 2003 року загострилися відносини навколо острова Тузла в Азовському морі. МЗС України навіть надіслало Росії ноту в зв’язку з будівництвом у Керченській протоці дамби від Таманського півострова до українського острова Тузла, що загрожувало його зникненню. Рішуча позиція керівництва України спонукала російську сторону погодитися на проведення делімітації кордону в Керченській протоці.

Виконуючи принцип без’ядерної держави, проголошений у Декларації про державний суверенітет, Україна почала вивозити

до Росії тактичну ядерну зброю. Однак через загострення українсько-російських відносин, зумовлених суперечками за належність Чорноморського флоту та розпалювання Росією сепаратизму в Криму, Президент Л. Кравчук оголосив про тимчасове припинення вивезення зброї. Це призвело до гострої критики України Росією та деякими колами США за її домагання отримати компенсацію за ядерне роззброєння. Під тиском Росії і США Україна змушена була погодитися до 2000 року повністю демонтувати ядерний потенціал. Отримавши відповідні гарантії від США, Росії, Великої Британії, Франції та Китаю щодо своєї територіальної цілісності, 14 січня 1994 року Президент України Л. Кравчук на зустрічі в Москві підписав з Президентом Росії та США тристоронню заяву. Російська Федерація зобов'язалася надати Україні компенсацію за вартість високозбагачувального урану, що містився в ядерних боезарядах, які вивозили з української території. Такою компенсацією стали поставки в Україну низькозбагаченого урану для потреб її атомної енергетики. США погодилися надати технічну та фінансову допомогу для демонтажу ядерної зброї. Україна виконала взяті на себе зобов'язання: до червня 1996 року з її території вивезли останню ядерну боеголовку. Набуття Україною без'ядерного статусу зняло недовіру до неї західних держав.

Останнім часом в Україні почали лунати голоси деяких політиків та експертів про помилковість рішення про відмову від ядерної зброї. З цього приводу директор національного інституту стратегічних досліджень В. Горбулін у книжці "Мій шлях у надзеркалля" (Київ, 2013) зазначив: "Прийняття тодішнім українським керівництвом стратегічного рішення про відмову від ядерної зброї обумовили не тільки суто міжнародно-політичні фактори. Прийняття непростих політичних рішень обумовили також техніко-технологічні та фінансово-економічні фактори. Проблема полягала в тому, що ядерні заряди проектували, виготовляли і обслуговували підприємства, які були розміщені в Росії – державі, яка вимагала передачі їй цих зарядів. До того ж Україна не

мала ні часу, ні ресурсів, ні наукової підтримки, ні фінансового забезпечення для організації повноцінного обслуговування, продовження ресурсу, безпечного зберігання зарядів, які вичерпали або вичерпували свій гарантійний ресурс”.

Що стосується стратегічного ядерного роззброєння, зазначив В. Горбулін, “я наполягав і наполягаю на правильності, безальтернативності прийнятих тоді рішень, а голоси, що лунають сьогодні на користь відновлення ядерного статусу відношу до безвідповідального популізму”.

Президент Росії В. Путін, який керував урядом з 2000 року, спочатку як Президент, потім як Прем'єр-міністр, відтак знову як Президент, офіційно заявляв, що розпад СРСР був найбільшою геополітичною катастрофою ХХ століття. В. Путін у 2012 році проголосив реінтеграцію пострадянського простору одним зі своїх основних завдань. Цей простір був би неповним без України. В. Путін хотів залучити Україну до очолюваного Росією митного союзу, що був основою для майбутнього, більш всеосяжного економічного та політичного об'єднання пострадянських держав. В. Янукович пішов на поступки Росії, але був не готовий приєднатися до будь-якого союзу під її керівництвом. Замість цього він повільно рухався до асоціації з Європейським Союзом і готувався до підписання угоди.

Росія зреагувала влітку 2013 року, почавши торговельну війну з Україною і заклавши свої ринки для деяких українських товарів. Згодом Москва пообіцяла надати кредит у розмірі 15 млрд доларів США, щоб врятувати уряд М. Азарова, охоплений корупцією та безгрошів'ям, від неминучого дефолту. Перший транш цих грошей надійшов після того, як В. Янукович відмовився підписати угоду про асоціацію з ЄС. Але протести на Майдані змінили плани Кремля. На початку лютого 2014 року в адміністрацію Президента Росії була подана пропозиція скористатися внутрішньою українською кризою, щоб анексувати Крим, а потім дестабілізувати та приєднати до Росії південні та східні регіони України. Група

озброєних людей в уніформі без розпізнавальних знаків 27 лютого 2014 року взяла під свій контроль будівлю кримського парламенту і під їх захистом було призначено нового Прем'єр-міністра Криму. Потім російські війська, разом із козачими формуваннями, привезеними з Росії, спираючись на місцеву "самооборону", заблокували українські військові частини на своїх базах. Кремль прискорив підготовку до цілковитого захоплення півострова, поспіхом організувавши референдум з питання про його долю. Новий уряд Криму припинив трансляцію українських телеканалів і розв'язав пропаганду за відокремлення Криму від України.

У березні 2014 року мешканців Криму закликали прийти на виборчі дільниці та проголосувати за "возз'єднання" з Росією. Незабаром було оголошено, що об'єднання Криму з Росією підтримали 97 % виборців. В. Путін закликав депутатів Державної Думи РФ проголосувати за анексію Криму як акт історичної справедливості.

Український уряд не визнав референдуму, але мало що міг вдіяти. Було наказано своїм військам (15 тис. осіб) вийти з півострова, не бажаючи ризикувати війною в країні, все ще розколотій політичними потрясіннями Революції Гідності. Українська армія не мала бойового досвіду і поступалася добре оснащеним військам Росії. До того ж Київ був зайнятий тим, що намагався зупинити спроби Москви з дестабілізації інших частин країни. Росія намагалася зупинити рух України до Європи, маніпулюючи населенням на сході та півдні країни.

Російські спецслужби розпочали дестабілізацію України на Донбасі навесні 2014 року. Донбас виділявся як один із найбільш економічно й соціально проблемних зон України. Будучи частиною регіону зі застарілою металургійною базою, він отримував величезні субсидії з центру для підтримки вугільної промисловості, що згасала. Донецьк був єдиним українським містом, де етнічні росіяни переважали етнічних українців. Багато громадян Донбасу були прив'язані до радянської ідеології та символів, що створило ґрунт для російського вторгнення.

Воєнізовані підрозділи з'явилися на Донбасі у квітні 2014 року. До травня вони взяли під контроль більшість міських центрів регіону. Банди нападали на прихильників української влади, а корумповані правоохоронці допомагали їм.

Українська влада у відповідь заявила про проведення Анти-терористичної операції зі залученням збройних сил України. Втрата Криму та сепаратизм на Донбасі призвели до нової мобілізації українського суспільства. Десятки тисяч українців, багато з яких були учасниками протестів на Майдані, приєдналися до армійських підрозділів, а також нових добровольчих батальйонів і пішли боротися з керованим Росією заколотом на сході. Оскільки уряд міг забезпечити солдатів лише зброєю, по всій Україні виникли волонтерські організації, що збирали пожертви, закупували різні предмети постачання і доправляли їх на фронт.

На початку липня українська армія досягла першого серйозного успіху, звільнивши місто Слов'янськ. У відчайдушній спробі зупинити український наступ Росія почала постачати заколотникам нове озброєння, у тому числі протиповітряні ракети. На думку українських і американських офіційних осіб, 17 липня 2014 року одна з таких ракет збила "Boing 777" Малайзійських авіаліній з 298 пасажирами на борту. Жертви були громадянами Нідерландів, Малайзії, Австралії, Індонезії, Британії та низки інших країн, що надало українському конфлікту справді глобального характеру.

Трагедія малайзійського авіалайнера мобілізувала західних лідерів на підтримку України й підштовхнула їх до рішення запровадити міжнародні економічні санкції щодо російських чиновників і підприємців, які безпосередньо відповідали за агресію. Виявилось, що це занадто мало й занадто пізно. У середині серпня 2014 року, коли підтримувані Росією сепаратистські "Донецька і Луганська народні республіки" опинилися на межі поразки, Москва кинула у бій регулярні війська. Українським військовим частинам було влаштовано оточення, так званий котел під містечком Іловайськом, що на схід від Донецька з населенням 15 тис. осіб.

Просування українських військ до державного кордону було зупинено. Кремль зберіг самопроголошені республіки від краху, але не зміг реалізувати свій первісний план створення “Новоросії” – контрольованого Росією державного утворення, яке б простягалося від Донецька на сході до Одеси на півдні й забезпечувало б Росії сухопутний коридор до Криму.

У вересні 2014 року в Мінську почалися переговори про мирне врегулювання конфлікту. Урегулюванням зайнялася “нормандська четвірка”, до якої входили керівники Німеччини, Франції, України та Росії. В ході переговорів було підписано Мінський протокол про припинення вогню на сході України.

Однак упродовж січня-лютого 2015 року становище у східних областях знову загострилося. Сепаратисти перейшли у наступ. Після багатомісячної облоги Донецький аеропорт був стертий з лиця землі. 12 лютого 2015 року друга Мінська угода (Мінськ-2) фіксує нову лінію розмежування. Українські війська відступили, втративши важливий залізничний вузол – Дебальцеве. Позиційна війна з того часу з обстрілами позицій сторін триває. Кількість убитих склала понад 10 тис. осіб. Біженцями стали майже 2 млн осіб.

У такій ситуації найважливішим завданням зовнішньої політики України стало забезпечення національної безпеки. У 2014 році змінено зовнішньополітичні пріоритети держави. Втративши в результаті російської агресії частину території, влада України переглянула ключові моменти формування національної безпеки та обрала курс на асоціацію з Євросоюзом, входження в європейський політико-правовий простір. Залишивши у минулому співробітництво з Росією і визнавши в новій оборонній доктрині 2015 року Росію агресором, обрала стратегічні напрями боротьби та протидії цій державі.

Російська анексія Криму, гібридна війна на Донбасі та спроби дестабілізувати решту країни створили нову й небезпечну ситуацію не тільки в Україні, а й у Європі загалом. Неспровокована

агресія Росії проти України поставила під загрозу основи міжнародного порядку – загрозу, на яку Євросоюз та більшість світу виявилися не готовими відповісти вчасно та ефективно. Однак від розв’язання української кризи залежить не тільки майбутнє України, а й майбутнє відносин між сходом і заходом Європи – Росією та Євросоюзом, а отже, майбутнє Європи в цілому.

13.3. Західний вектор зовнішньої політики України

Політична співпраця України із Заходом почалася у січні 1994 року з підписання угоди, укладеної за посередництвом Сполучених Штатів, згідно з якою Україна відмовилася від ядерної зброї, успадкованої від СРСР. У результаті Україна поклала край міжнародній ізоляції, у якій вона опинилася, відмовляючись приєднатися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Незабаром Україна стала третім за величиною одержувачем американської допомоги після Ізраїлю та Єгипту.

У червні 1994 року український уряд підписав угоду про співпрацю з Європейським Союзом, першу подібну угоду, що її ЄС запропонував пострадянській державі. Того ж року Україна стала першою країною серед членів і асоційованих членів СНД, яка приєдналася до угоди про Партнерство заради миру з Організацією Північноатлантичного договору (НАТО). Західний військовий альянс, який був заснований 1949 року на початку “холодної війни”, щоб захистити західну Європу від Радянського Союзу, тепер переосмислював свою місію. НАТО почала будувати інституційні мости з колишніми супротивниками у східній Європі, в тому числі й Росією, яка підписала угоду за кілька місяців після

України. У 1997 році Україна поглибила свою співпрацю з альянсом, підписавши Хартію про особливе партнерство і відкривши інформаційний центр НАТО в Києві.

У 2008 році Президент України В. Ющенко, Прем'єр-міністр Ю. Тимошенко і Голова Верховної Ради А. Яценюк звернулися до керівництва НАТО з листом щодо приєднання України до Альянсу. На перешкоді планів України щодо членства в НАТО стала Росія. Про це засвідчила жорстка позиція російського керівництва, яку підтримали лідери деяких впливових європейських країн, під час Бухарестського Саміту НАТО у квітні 2008 року, яке домоглося від нього відтермінування України і Грузії до Плану дій стосовно членства в НАТО (ПДЧ).

Після президентських виборів 2010 року у відносинах Україна – НАТО відбулися кардинальні зміни. Президент В. Янукович підписав два укази, відповідно до яких були ліквідовані міжвідомча комісія з питань підготовки країни до вступу в НАТО та національний центр із питань євроатлантичної інтеграції. Ці кроки стали сигналом для світової міжнародної спільноти про те, що питання вступу України до НАТО на цьому етапі не стоїть на порядку денному.

У грудні 2014 року Верховна Рада України прийняла закон про відмову від позаблокового статусу. За це рішення проголосувало 303 депутати. Тоді ж Генсек НАТО Єнс Сталтенберг заявив, що Україна може стати членом альянсу, і якщо вона подасть заявку, НАТО її розгляне. При цьому він наголосив, що для членства в НАТО Україна має відповідати стандартам та принципам, які є умовою набуття членства в альянсі.

У червні 2017 року Верховна Рада прийняла закон “Про основи національної безпеки України”, у якому поновлено курс до членства в НАТО як стратегічного зовнішньополітичного пріоритету держави.

За останні роки спостерігається значна фінансова, технічна, дорадча та політична підтримка України з боку НАТО. Зі свого

боку, Україна продовжувала реформи сектора безпеки відповідно до стандартів НАТО. Було прийнято рішення про проведення 2020 року у Києві Весняної сесії ПА НАТО. У липні 2017 року після довгої відсутності був призначений голова Місії України при НАТО.

У 1998 році стала діяти Угода про співпрацю України з Євросоюзом, підписана чотири роки тому. Усе це мало багатообіцяючий вигляд. Однак на шляху України до перетворення на європейську державу стояли серйозні перешкоди. Більшість із них була в самій Україні.

У 2004 році Євросоюз прийняв до свого складу 10 нових членів, 7 з яких були колишніми радянськими сателітами та республіками. Україні не пощастило. У той час, як Європейський парламент у січні 2005 року проголосував за встановлення більш тісних відносин з Україною з перспективою майбутнього членства, Європейська комісія, яка ухвалювала рішення про розширення, була значно обережнішою. Замість того, щоб почати переговори про приєднання до Союзу, вона запропонувала Україні план тіснішої співпраці. Після цього Україна почала переговори з Євросоюзом щодо угоди про асоціацію, яка охоплювала створення вільної економічної зони й лібералізацію візового режиму для громадян України.

Підписання угоди про асоціацію України з ЄС розтягнулося на кілька років. Адже для набрання чинності угоди про асоціацію, сторони повинні її ратифікувати або затвердити відповідно до власних процедур.

У червні 2017 року країни ЄС надали безвізовий режим, який дозволив громадянам України вільно перетинати міждержавні кордони країн Євросоюзу без попереднього звернення до посольства для отримання дозволу. Відтоді українці, які мають біометричні паспорти, можуть приїхати до будь-якої країни ЄС з діловою чи туристичною метою, або в сімейних справах на термін до 90 днів протягом року.

1 вересня 2017 року після тривалого процесу ратифікації угода про асоціацію між Україною та ЄС набула чинності у повному обсязі. При цьому доцільно мати на увазі, що Угода про асоціацію містить чіткі терміни та кроки сторін для виконання її положень. Свої зобов'язання Україна повинна виконувати поетапно окремими частинами до 2025 року. Україна повинна імплементувати у національне законодавство 550 окремих положень актів законодавства Євросоюзу: 323 директиви, 163 регламенти, 43 рішення Ради ЄС, 9 рекомендацій та 12 інших правових актів. Як стверджують фахівці, поки що досягнень з боку влади України у виконанні взятих зобов'язань небагато.

Одним із ключових завдань зовнішньої політики України був вступ до світової організації торгівлі (СОТ). Процес приєднання України до СОТ тривав понад 14 років. Цій історичній події передували багатосторонні переговори українських міністерств із 52 країнами-членами робочої групи з розгляду заявки України про вступ до СОТ та організація вітчизняного законодавства відповідно до норм і вимог СОТ. 5 лютого 2008 року відбулося засідання Генеральної ради СОТ, на якій було підписано Протокол про вступ України до СОТ.

На момент проголошення незалежності Україна мала представництво лише в ООН. Згодом вона почала активно співпрацювати з міжнародними установами ООН – Міжнародним валютним фондом, Міжнародним банком реконструкції та розвитку, ЮНЕСКО. З 2000 року Україна є непостійним членом Ради безпеки ООН.

У листопаді 1995 року Україна офіційно вступила до Ради Європи. Мета цієї авторитетної організації – захист прав людини та парламентської демократії, забезпечення принципу верховенства закону. Ставши членом Ради Європи, Україна зобов'язана дотримуватися у своєму законодавстві загальноєвропейських стандартів демократії.

Важливо, що Україна є також членом ОБСЄ (Організація з питань безпеки та співробітництва в Європі). Це єдина організація

з питань безпеки в Європі, у якій Україна є рівноправним членом і може в повному обсязі відстоювати свої національні інтереси.

Важливе значення для нашої держави має також участь української делегації в Європейській комісії за демократію через право (Венеціанській комісії) – правовому та консультативному органі Ради Європи. Ця комісія проводить експертизу законів і законопроектів у галузі конституційного права, а також законів про політичні партії, про судоустрій, про захист прав людини тощо. Висновки Венеціанської комісії, які ґрунтуються на експертизі високопрофесійних юристів мають рекомендаційний характер.

Отже, за 30 років незалежності, Україна стала визнаним суб'єктом міжнародного права. Світове співтовариство утвердилося в переконанні, що українська держава є важливим стабілізуючим чинником у міжнародних відносинах на європейському континенті.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Виділіть основні етапи становлення зовнішньополітичної концепції України після проголошення незалежності.
2. У чому проявлялися суперечності у відносинах між Україною і Росією в 1991–2013 роках?
3. Як відреагувало суспільство України і світова громадськість на розв'язання Росією гібридної війни на Донбасі й анексію Криму?
4. Проаналізуйте процес Євроатлантичної інтеграції України.
5. З'ясуйте суть Угоди про асоціацію між Україною та Європейським союзом.

Рекомендована література

Азійський напрям зовнішньої політики України: проблеми і перспективи. – Київ, 2008.

Зленко А. Зовнішньополітична стратегія і дипломатія України / А. Зленко. – Київ, 2008.

Зовнішнє і внутрішнє становище України у 2017 році: аналіз проблем і варіанти рішень / за ред. В. Горбуліна. – Київ, 2018.

Борисова О. Зовнішня політика України: історія та сучасність / О. Борисова. – Київ, 2017.

Магда Є. Гібридна агресія Росії: уроки для Європи / Є. Магда. – Київ, 2017.

Марчук Є. На шляху до НАТО / Є. Марчук. – Київ, 2016.

Гібридна війна Росії проти України / М. Дорошко. – Київ, 2018.

Українська призма: зовнішня політика, 2017 / Борділовська О. та ін. – Київ, 2018.

Горбулін В. Україна і Росія: Дев'ятий вал чи Китайська стіна. – Київ, 2015.

ОСВІТА, НАУКА ТА КУЛЬТУРА В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

14.1. Освіта

В умовах незалежної української держави радянська система освіти потребувала корінних змін. Саме тому, вже у 1991 році Верховна Рада України ухвалила закон “Про освіту”, у якому школу визначено як основу духовного розвитку держави. Реалізація цього закону передбачала зміцнення матеріальної бази освіти, видання нових підручників, урізноманітнення форм і методів навчання. Освітня система стала дещо гнучкішою та різноманітнішою. Поряд із державними з’явилися приватні школи.

Юридично закріпила процеси демократизації освіти Конституція України 1996 року. Повна загальна середня освіта визначалася в ній не тільки гарантованою, але й обов’язковою.

Із перших років процес реформування освіти в Україні зіштовхнувся з низкою проблем. Найважливішою виявилось різке погіршення матеріального становища освітян. Глибока економічна криза болюче вдарила по фінансуванню школи. Низька зарплата, яку, крім цього, виплачували вкрай нерегулярно, призвела до відтоку кваліфікованих кадрів. На початок 1995 року загальноосвітні школи втратили 46 тис. учителів. У професійних

училищах не вистачало 25 % майстрів виробничого навчання. Підручниками школи були забезпечені лише на 40 % від потреб, а технічними засобами навчання лише на 10 %.

У 1999 році Верховна рада України ухвалила новий закон “Про загальну середню освіту”, а в 2000 році було обнародовано проект “Концепції 12-річної середньої загальноосвітньої школи”, яка передбачала кардинальні зміни – демократизацію, індивідуалізацію та прагматизацію навчального процесу. Але очікуваних кардинальних змін у системі освіти не відбувалося.

Успішніше у першій половині 1990-х років відбувався процес українізації системи освіти. Фактично йшлося про її відповідність новій ролі титульної нації. За законом про мови 1989 року навчання у всіх школах УРСР мало провадитися українською мовою. У місцях компактного проживання національних меншин дозволено створення шкіл з викладанням їхніми мовами. Вивчення української мови було обов’язковим з першого класу в усіх школах країни. Втім, як і російської. За розпорядженням Міністерства освіти з 1 вересня 1993 року частка учнів перших класів, які навчаються українською мовою, мала відповідати частці українців у складі населення регіону – цим влада закладала підвалини повної українізації освіти етнічних українців. Зауважимо, що й неукраїнське населення цілком лояльно ставилося до обов’язкового вивчення в школі української мови. У 2007 році в Україні діяло приблизно 20 тис. загальноосвітніх шкіл, які налічували до 5 млн учнів. Якщо в 1991 році українською мовою навчалось лише 49 % школярів, то в 2007 році 75 %. Отже, в середній школі цей показник майже відповідав питомій вазі етнічних українців у складі населення (77,8 %).

Формально освіта стала україномовною, і в цьому сенсі вона трансформувалася на потужний чинник перетворення української мови на мову держави та нації. Однак, як засвідчує повсякденний досвід, неформально на значній території країни (за винятком західного регіону) утвердилася ситуація функціонування

двомовності – мова викладання і спілкування з адміністрацією – українська, або суржик; мова позаслужбового спілкування – російська, або суржик. Водночас посилилася регіональна специфіка мовного розподілу освітньої сфери. Різко знизилася кількість російських шкіл у західних областях України. Зросла кількість шкіл українських на сході та півдні, однак саме тут зберігалася відчутна диспропорція між часткою українського населення та часткою шкіл з українською мовою навчання. У Донецькій області україномовні школи у 2003 році становили 18 % від усієї кількості, тоді як відсоток українців тут сягав за переписом 2001 року майже 57 %. У Криму ця диспропорція була ще більш вражаюча. Отже, владі не у всіх областях вдалося забезпечити мовну українізацію, хоча поступ у цій сфері відбувся.

У 2016/17 навчальному році в Україні діяло майже 17 тис. загальноосвітніх навчальних закладів, у яких навчалося 3 млн 846 тис. учнів. Навчальний і виховний процес забезпечували 438 тис. учителів.

У вересні 2017 року Верховна Рада України прийняла Закон “Про освіту”, який передбачає кардинальну реформу середнього шкільництва. Навчання у Новій українській школі триватиме 12 років, як прийнято в більшості європейських країн. У законі визначена модель децентралізації освіти з домінуючою позицією територіального самоврядування. Це означає, що відповідальність за реалізацію державної політики у сфері освіти несуть районні і міські ради та ради об’єднаних територіальних громад. Вони отримали право засновувати і ліквідувати школи. У законі визначено типи і структуру закладів освіти: початкова школа – заклад освіти I ступеня, тривалістю навчання 4 роки; гімназія – заклад середньої освіти II ступеня, що забезпечує базову середню освіту, тривалістю навчання 5 років; ліцей – заклад середньої освіти III ступеня, що забезпечує профільну середню освіту, тривалістю 3 роки. Здобуття профільної середньої освіти передбачає два спрямування: академічне, з поглибленим вивчен-

ням певних предметів і подальше навчання в університеті та професійне, яке забезпечує отримання першої професії і повну загальну середню освіту.

Навчання учнів за програмами 12-річної освіти починається: для початкової школи з 1 вересня 2018 року, для базової середньої – з 1 вересня 2022 року, для профільної середньої освіти – з 1 вересня 2027 року.

У реформуванні школи багато чого ще варто зробити. Підручники з наукових дисциплін роздуло від надміру поверхової і мало пов'язаної інформації, частково тому, що у всіх є свої інтереси. Найрізноманітніші групи інтересів і окремі науковці, усі наполягають, щоб до підручника долучили і їхню улюблену тему. Намагаючись задовольнити увесь спектр смаків щодо того, що вважати важливим, підручники перетворюються на довгі й нудні переліки фактів та ідей без душі – без якогось глибокого об'єднаного принципу – і в підсумку усі невдоволені.

Досить критично налаштований до системи викладання історії в країнах Заходу видатний британський історик, професор Гарварду, старший науковий співробітник Оксфорду Ніл Фергюсон. У книзі “Цивілізація. Як захід став успішним” (Київ, 2018) він пише: “Протягом останніх майже тридцяти років західним школярам і студентам втокмачували ідею ліберальної освіти, в якій не залишилося місця для історії. Їх навчали окремих «модулів», а не наративів, і майже не навчали хронології. Їх вишколювали на основі шаблонного аналізу уривків документів, не даючи ключових навичок швидкого і глибинного занурення в текст. Їм рекомендували співпереживати римським центуріонам і жертвам голокосту, а не писати роздуми про те, як і чому виникли ці проблеми.

Спостерігаючи за дорослішанням трьох моїх дітей, – пише Н. Фергюсон, – я все частіше переймався, що вони знають історію гірше, ніж я в їхньому віці, не тому, що їм не пощастило з учителями, а тому, що їм не пощастило з підручниками, а ще більше – з

іспитами. Школярам подають не повну, а фрагментарну інформацію, у кращому разі дають купку розפורшених подій.

Колишній ректор університету, в якому я викладав, якось зізнався, що коли він сам був студентом Массачусетського технологічного інституту, мати благала його обрати хоча б один навчальний курс з історії. Він був перспективним економістом, тож самовпевнено відповів, що його більше цікавить майбутнє, а не минуле. Тепер він знає, що це хибний пріоритет. Існує не майбутнє саме по собі, а безліч можливих майбутніх. Існує чимало інтерпретацій історії, звісно, не остаточних, проте минуле – одне. І хоча воно минуло, дві причини змушують нас зрозуміти, що з нами відбувається зараз і що нас чекає в майбутньому. По-перше, населення сучасного світу становить близько 7 % людства, яке коли-небудь жило на Землі. Предки переважають своїх нащадків чисельністю 14:1, а ми, на власний страх і ризик, не враховуємо досвіду більшої частини людства. По-друге, минуле – це наше єдине надійне джерело знань про плинне сьогодення і безліч майбутніх попереду, лише одному з яких належить відбутися. Історія – це не вивчення минулого, це вивчення самого часу”. Видатний історик закликає уважніше ставитися до реформування освіти, у тому числі до викладання історії.

На початку 1990-х років складні проблеми виникли і перед вищою школою. Насамперед це стосувалося модернізації матеріально-технічної бази, запровадження інноваційних технологій у навчанні, збільшення витрат на її розвиток тощо.

До найважливіших її завдань на сучасному етапі належить інтегрування з міжнародною системою освіти у контексті Болонського процесу. З цією метою на державному рівні було розроблено низку документів, у яких сформульовано найважливіші завдання та напрями реформування вищої освіти.

В Україні зросла кількість вищих навчальних закладів. Це було пов'язано із появою приватних вишів, а також із перетворенням колишніх освітніх закладів третього рівня акредитації, що

давали середню спеціальну освіту, на заклади четвертого рівня акредитації – академії та університети. Як засвідчила практика, не всі вони відповідають якісним параметрам, однак функціонують.

Особливістю вищої освіти на сучасному етапі є її комерціалізація. Виші, отримавши право навчати студентів на комерційній основі, розпочали масовий випуск юристів, економістів, менеджерів, котрі не могли влаштуватися за спеціальністю. До того ж, це призвело до дефіциту інженерних кадрів.

Незважаючи на економічні негаразди, в Україні працюють виші, які готують фахівців за сучасними стандартами – Національний університет “Києво-Могилянська академія”, Київський національний університет імені Т. Шевченка, Київський національний політехнічний університет, Львівський національний університет імені І. Франка, національний університет “Львівська політехніка”, Харківський національний університет імені В. Каразіна та інші.

У 2018 році в Україні налічувалося 289 університетів, академій та інститутів державної, комунальної та приватної форми власності. Окрім цього, діяло 372 коледжі, технікуми і училища. Причому, найбільша кількість університетів, академій і технікумів сконцентрована в Києві (70), Харківській (35), Дніпропетровській (24), Львівській (22), Одеській (21) областях. Підготовку студентів у навчальних закладах III–IV рівнів акредитації здійснює майже 130 тис. науково-педагогічних працівників, серед них майже 42 тис. доцентів і майже 12 тис. професорів.

У 2017 році вітчизняні вищі навчальні заклади випустили 79 тис. магістрів, понад 100 тис. спеціалістів, 127 тис. бакалаврів і майже 115 тис. молодших спеціалістів. При цьому лише 14 % загальної кількості випускників отримали скерування на роботу.

У 2017/2018 навчальному році до закладів вищої освіти III–IV рівнів акредитації було прийнято майже 265 тис. осіб, з яких навчалися за рахунок державного бюджету 46 %, а за рахунок фізичних осіб – майже 53 %.

Загалом вища освіта України характеризується наявністю передумов для успішної модернізації. За даними Світового економічного форуму, викладеними у Глобальному звіті з інформаційних технологій 2016 року, якість освітньої системи України оцінено в 4 бали із 7 максимально можливих. Світовими лідерами за цим показником є: Швейцарія – 6,1 бали; Сингапур – 5,8; Фінляндія – 5,7; Німеччина – 5,4 бала.

В умовах глобалізації, яка посилюється у світі, велика відповідальність за долю України лягає на молоде покоління. Воно повинно бути конкурентноспроможним у знаннях, мобільності, мовному середовищі. Американські когнітивісти Стівек Сломен і Філіп Фернбак у книзі “Ілюзія знання” (Київ, 2019) зазначають, що пізнання з інтернету настільки легкодоступне, що багатьом студентам здається, що кожен, хто має смартфон і wi-fi-з’єднання, стає експертом у багатьох сферах. Проблема ж у тому, що декілька хвилин, або навіть годин, проведених за читанням web md, аж ніяк не є замінником років навчання, необхідних для набуття компетентності, достатньої, щоб дійти, наприклад, правильного медичного діагнозу. Провести декілька хвилин у пошуках різних фактів на історичних веб-сайтах недостатньо, щоб зрозуміти нюанси зовнішньої політики незалежної української держави. Однак коли в нас під рукою інтернет, тобто знання всього світу, відчуття таке, що його багато і в наших головах”.

14.2. Наука

Головною структурою, що проводить наукові дослідження, залишається Національна академія наук України. Упродовж останніх десятиліть в українській науці нагромадилася низка негативних тенденцій: знизилася кількість фундаментальних

досліджень, низька частка впровадження у виробництво прикладних розробок науковців. Тому, попри велику чисельність працівників (300 тис. осіб у 1994 році) у тому числі понад 80 тис. докторів і кандидатів наук, ефективність їхньої діяльності була і є до сьогодні значно нижчою, ніж у країнах Західної Європи і США. Внаслідок падіння престижу наукової праці спостерігається зниження професіоналізму вчених, небажання молоді вступати до аспірантури і відсутність там конкурсу.

Влада щоразу зменшувала фінансування наукових установ. У 2000 році на ці цілі виділено 1,2 % ВВП, а в 2004 році – менше 1 %. У 2016 році фінансування науки становило всього 0,16 відсотка ВВП. Наслідком цього став масовий виїзд за кордон спеціалістів вищої кваліфікації – докторів і кандидатів наук. Передусім це стосувалося інноваційних галузей – ядерної фізики, хімії, електроніки. За 1992–1999 роки емігрувала майже тисяча докторів і кандидатів наук. Щороку внаслідок міграції Україна втрачає до 10 тис. дипломованих спеціалістів. Цей процес веде до величезних втрат. Адже підготовка спеціаліста з вищою освітою і науковим ступенем та втрачена вигода від його використання обходиться, за розрахунками фахівців ООН, у 300 тис. доларів. А процес деградації науки може стати незворотним, якщо країну залишить 10–15 % найперспективніших молодих спеціалістів.

В умовах хронічного недофінансування науки важливого значення для підтримки фундаментальних наукових досліджень мають представництва різних фондів і наукових центрів, які фінансували дослідження.

Одним із перших розгорнув роботу в Україні фонд Дж. Сороса, американського мільярдера і мецената. Завдяки цій фундації чимало українських учених отримали гранти для досліджень і змогу взяти участь у міжнародних наукових конференціях. Сприяє науковій співпраці між американськими і українськими науковими центрами Програма академічних обмінів ім. Фулбрайта.

Українські науковці змогли стажуватися в університетах США, відтак американські вчені – читати лекції в Україні.

Значні зміни в політиці держави, спрямованій на підтримку вітчизняної науки та розвитку технологій, пов'язані із впровадженням Закону України “Про наукову і науково-технічну діяльність”. У цьому напрямі передбачається новий порядок фінансування науки, підвищення кваліфікації вчених і дослідників, розширення співпраці з міжнародними науковими організаціями тощо.

14.3. Культурне життя

З проголошенням незалежності етнічні українці та їхня культура й надалі залишалися “у приймах” в держави України, де вони, за лексикою офіційних документів, відігравали державоутворюючу роль. І саме ситуацію з рідною мовою титульної нації тут можна вважати найпоказовішою. Якщо у сфері освіти владі вдалося забезпечити мовну українізацію, то у таких сферах, як культура, масова інформація і комунікації, становище української мови й надалі залишалось далеким від елементарного дотримання її культурних прав.

Найпоказовіший приклад – стан справ у царині масової інформації та книговидання. На кінець 1990-х років на одного середньостатистичного етнічного українця на рік припадало 27 примірників газет рідною мовою, а на одного етнічного росіянина – 178! У 2000 році на українському книжковому ринку на 1 книжку українською мовою припадало 4 книжки російською. Ще гіршою була ситуація у сфері телемовлення. На початок 2000 року лише 18 % всіх телепередач в Україні велося українською мовою.

З роками в українській культурі спостерігалися суттєві позитивні зміни. Серйозним зрушенням можна вважати вихід вітчизняної культури як за встановлені їй за радянських часів фольклорні межі, так і за межі дозволеного комуністичною владою “соціалістичного реалізму”. Українська культура знайшла два полюси, які роблять її функціонально повноцінною. З одного боку, утвердилася масова українська культура, що отримала визнання як в Україні, так і поза її межами. З іншого боку, означилися дуже виразні контури елітарної національної культури, що обґрунтовано претендує на той рівень самодостатності, який не потребує неодмінного «всенародного визнання».

Характерними ознаками літературного процесу сьогодні є утвердження світоглядно-естетичного плюралізму; творчий пошук, що виявляє себе в розширенні жанрового і стильового спектра літератури; збереження і творче осмислення традицій; розвиток та взаємодія традиції авангарду, модерну та постмодерну. Життєздатність та перспективу вітчизняної літератури засвідчує поява нової генерації літераторів.

В українській літературі активно працюють Оксана Забужко, Наталія Білоцерківець, Юрій Андрухович, Сергій Жадан, Іван Андрусак, Тарас Прохасько, Маріанна Кіяновська, які розвинули велику кількість різних стилістичних напрямів.

У роки незалежності преміями відзначено твори подружжя письменників-фантастів Марини і Сергія Дяченків. У жанрі детективу пишуть Леонід Кононович, Андрій Кокотюха та Ірен Роздобудько. Василь Кожелянко відомий своїми творами з альтернативної історії. Твори російськомовного українського письменника Андрія Куркова були перекладені багатьма мовами та відомі в Європі. На поприщі історичних романів преміями відзначалися твори Василя Шкляра.

Своє піднесення переживає театральне мистецтво. Створено низку нових театральних колективів, на сцену вийшли талановиті режисери і актори: Роман Віктюк, Борис Шарварко, Андрій

Жолдак, Богдан Ступка, Ада Роговцева, Наталя і Ольга Сумські, Анатолій Хостікоєв, Богдан Бенюк.

Голоси українських оперних співаків Анатолія Кочерги, Вікторії Лук'янець, Андрія Шкургана звучать на найпрестижніших сценах Європи.

Деякі зрушення помітно у кіномистецтві. На XXXVI кінофестивалі в Сан-Ремо українському фільму “Ізгой”, створеному за мотивами повісті Анатолія Димарова (режисери В. Савельєв і А. Браунер), присуджено Гран-прі. У 2003 році в основному конкурсі Берлінале отримав Срібного ведмеда фільм українського аніматора Степана Коваля “Йшов трамвай № 9”. У 2005 році стрічка “Подорожні” молодого українського режисера Ігоря Стрембіцького отримала Золоту пальмову гілку за короткометражний фільм.

Позитивні зміни є в роботі українського телебачення. Підвищився аналітичний рівень інформаційних передач і ток-шоу, урізноманітнилися розважальні програми.

Україна вчиться захищати свій інформаційний та гуманітарний простір. До позитивних змін у культурному та інформаційному ландшафті вже привела реалізація положень законів України “Про внесення змін до деяких законів України щодо частки музичних творів державною мовою у програмах телерадіоорганізацій” від 10 червня 2016 року, згідно з яким збільшено частку українських пісень у програмах радіо і телебачення, а також “Про внесення змін до деяких законів України щодо мови аудіовізуальних (електронних) засобів масової інформації” від 23 травня 2017 року, яким збільшується частка фільмів і передач державною мовою у загальному обсязі мовлення телерадіоорганізацій.

Досягнення є і в сфері пісенної творчості. Популярність здобули естрадні співаки Тіна Кароль і Олександр Пономарьов, рок-група “Воплі Відоплясова”, рок-поп група “Океан Ельзи”. Поп-зірки Руслана Лижичко і Джамала виграли найбільший європейський пісенний конкурс “Євробачення”.

Успіхів досягли українські спортсмени. Плавчиха Яна Клочкова стала чотириразовою чемпіонкою Олімпійських ігор у Сіднеї (2000 року) та Афінах (2004 року). Українські боксери Віталій і Володимир Клички стали чемпіонами світу у суперважкій категорії у найпрестижніших версіях професійного боксу (2004–2012 років). Боксер у важкій категорії Олександр Усик став чемпіоном світу у 2018 році. Капітан збірної України з футболу Андрій Шевченко був визнаний у 2004 році кращим футболістом Європи, отримавши найпрестижніший приз “Золотий м’яч”.

У духовному житті український народ сповідує різноманітні вірування. Більшість віруючих – християни: православні, греко-католики, римо-католики, протестанти. Кримські татари сповідують іслам. Духовні потреби національних меншин задовольняють угорська реформаторська церква, німецька євангелістська лютеранська церква, вірменська апостольська церква. У січні 2019 року у Стамбулі, у храмі святого Георгія Вселенський патріарх Варфоломій підписав Томос про автокефалію православної церкви України. Предстоятелем помісної автокефальної православної церкви України, митрополитом Київським і всієї України обрано Єпіфанія.

Україні, як молодій незалежній державі, варто утверджувати почуття національної ідентичності. Що таке національна ідентичність? Це спільна гордість усіх громадян за великі досягнення, що характеризують ту чи іншу країну і роблять її унікальною. Існує багато джерел національної ідентичності, серед яких – мова, культура, історія. Ці джерела різняться залежно від країни. Наприклад, Японія має унікальну мову, якою не розмовляють більше ніде, і це є предметом гордості. У багатьох країнах основою національної гордості є культура. Прикладом цього може бути колишнє домінування Італії в мистецтві та сучасне в кулінарії та моді, Британії – в літературі, Німеччини і Австрії – в музиці. Багато країн пишаються своїми здобутками в спорті. Один із сучасних мислителів США Джаред Даймонд у книзі “Переворот.

Зламні моменти в країнах, що переживають кризу” (Київ, 2019) зазначив, що “найвагомішою культурною перевагою американців є сильне почуття національної ідентичності. Упродовж всієї своєї історії американці вважали США унікальною й чудовою країною і пишалися нею”.

Українці теж мають, чим пишатися. Вони мають розвинуту милозвучну літературну мову, тисячолітню історію, яку представляла могутня середньовічна держава – Київська Русь. Літописи та інші джерела донесли до нас діяння князів Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Короля Данила Галицького, гетьмана Богдана Хмельницького. Щоправда на багатьох постатях десятиліттями лежало державне табу, всіляко перекручувався щодо них засадничий оцінний критерій: чим і як прислужилися вони рідному народові. Видатного політика і дипломата Івана Мазепу проклинали, піддавали анафемі. А все через те, що гетьман хотів зробити Україну самостійною.

Коли не все просто з часами давно минулими, то що вже казати про новітні? Знадобиться ще часу, аби в пересічному уявленні остаточно зняти тавро з таких складних історичних постатей, як Симон Петлюра і Нестор Махно, Павло Скоропадський і Володимир Винниченко, Степан Бандера і Роман Шухевич.

Українська земля зростила ціле гроно славетних діячів культури і науки – Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесю Українку, Миколу Лисенка, Леся Курбаса, Михайла Бойчука, Олександра Довженка, Михайла Грушевського, Юрія Кондратюка, Бориса Патона та багатьох інших.

В Україні здавна спільно проживали поруч з українцями представники інших етносів. При цьому багато людей інших національностей були причетними до славних діянь в Україні. Помітний слід в архітектурі Києва залишив уродженець Поділля, поляк із шляхетської родини Владислав Городецький. Довгі роки про архітектора дивовижного, непересічного хисту мовчали енциклопедії, ім'я його не згадували в екскурсіях по місту, хоч і по-

казували зачудованим туристам витончені споруди – славетний “будинок з химерами”, Миколаївський костел тощо. Лиш у роки незалежності славетного киянина пошанують гідно – його ім’я нададуть одній з центральних вулиць столиці.

А ось інше Ім’я. Цей чоловік народився у глухому сибірському селі, а прославився в Україні. Михайло Янгель став засновником принципово нового напрямку в ракетобудуванні. Академік створив у Дніпрі потужне конструкторське бюро, а саме місто завдяки йому стало ракетно-космічною столицею України.

“... Україна – обітована земля мого серця”, – так в одному з листів освідчується їй у любові професор Корнельського університету в США Роальд Гофман, найбільший нині в Америці спеціаліст з органічної та квантової хімії. З галицького містечка Золочів він дитиною пройшов нацистські концтабори. Пізніше у Польщі мати зустріла такого самого біженця Пауля Гофмана, який усиновив хлопця. І саме під цим прізвищем уродженця Золочева Роальда Гофмана 1981 року увінчано нобелівськими лаврами в царині хімії.

Російська агресія 2014 року була спрямована на поділ України за мовою, етнічною та релігійною ознаками. Незважаючи на те, що ця тактика в деяких місцях спрацювала, більшість українців об’єдналися навколо ідеї багатомовної та мультикультурної нації, об’єднаної політичними та адміністративними зв’язками. Ця ідея, народжена уроками, які Україна винесла зі своєї важкої і часто трагічної історії внутрішніх поділів, спирається на традиції співіснування різних мов, культур і релігій упродовж століть. Українське суспільство здивувало і себе, і світ, прочитавши свою історію в спосіб, який забезпечив подальше майбутнє своєї країни.

Запитання та завдання для самоконтролю

1. Обґрунтуйте вплив суспільно-політичної ситуації в Україні початку 90-х років ХХ століття на трансформацію духовного життя суспільства.

2. Які, на Ваш погляд, найсуттєвіші зміни в освітній політиці держави періоду незалежності?
3. Визначте найхарактерніші здобутки у розвитку сучасної української духовної культури.
4. Наука у сучасній Україні: досягнення і проблеми.

Рекомендована література

Животко А. Історія української преси / А. Животко. – Київ, 1999.

Жиляєв І. Вища освіта України: стан та проблеми / І. Жиляєв. – Київ, 2015.

Золоті сторінки олімпійського спорту України. – Київ, 2000.

Корені трави: громадянське суспільство в Україні: стан та перспективи розвитку. – Київ, 2003.

Пащенко В. Православ'я в новітній історії України / В. Пащенко. – Полтава, 1997.

Пащенко В. Греко-католики України: від 40-х років ХХ ст. до наших днів / В. Пащенко. – Полтава, 2002.

Холявко Н. Модернізація системи вищої освіти в умовах становлення інформаційної економіки / Н. Холявко. – Чернігів, 2018.

ХРОНОЛОГІЯ ОСНОВНИХ ПОДІЙ

Дати – це віхи історії

Лютий 1945 року	Ялтинська конференція глав СРСР, США та Великобританії (визначила західні кордони України та Польщі за лінією Керзона)
8 травня 1945 року	Підписано Акт про беззастережну капітуляцію нацистської Німеччини
9 травня 1945 року	День Перемоги над фашистською Німеччиною
2 вересня 1945 року	Кінець Другої світової війни
Березень 1946 року	Львівський церковний собор скасував унію УГКЦ з Римом і підпорядкував її Російській православній церкві
Березень 1946 року	Раднарком УРСР перейменовано в Радуміністрів УРСР
Осінь 1946 – весна 1947 років	Масовий голод в Україні
Березень 1947 року	Л. Кагановича призначено Першим секретарем ЦК КП(б)У, а М. Хрущова переміщено на посаду голови уряду УРСР
Квітень 1947 року	Розпочато акцію “Вісла” – депортацію українців на північно-західні землі Польщі
Грудень 1947 року	Грошова реформа, скасування карткової системи в СРСР
Серпень 1949 року	У Закарпатті заборонено діяльність Греко-католицької церкви
Березень 1950 року	Загинув головнокомандувач УПА генерал Роман Шухевич

Хронологія основних подій

Лютий 1951 року	Ратифіковано договір про українсько-польський кордон
Листопад 1951 року	У Києві почав діяти перший в Україні телецентр
Жовтень 1952 року	ВКП(б) перейменовано в КПРС, КП(б)У – в Компартію України (КПУ)
3 березня 1953 року	Помер Й. Сталін
Червень 1953 року	Пленум ЦК КПУ звільнив Л. Мельникова від обов'язків Першого секретаря ЦК КПУ. Керівником республіканської парторганізації обрали О. Кириченка
Вересень 1953 року	Пленум ЦК КПРС обрав М. Хрущова першим секретарем ЦК КПРС
Лютий– березень 1954 року	Початок освоєння цілинних земель
Квітень 1954 року	Верховна Рада СРСР прийняла Закон “Про передачу Кримської області зі складу Російської федерації до складу Української РСР”
Травень 1954 року	Україна стала членом ЮНЕСКО і Міжнародної організації праці
Осінь 1956 року	Часткове звільнення з таборів українських політв'язнів
Жовтень 1958 року	Початок чергової антицерковної кампанії в Україні
1959 рік	Спроба створити нелегальну Українську робітничо-селянську спілку на чолі з Л. Лук'яненком
15 жовтня 1959 року	Вбивство у Мюнхені С. Бандери
Травень 1961 року	Встановлено щорічну премію ім. Т. Шевченка в галузі літератури, образотворчого мистецтва, музики, театру і кіно
Жовтень 1964 року	М. Хрущова усунуто від влади
Серпень– вересень 1965 року	Перша хвиля арештів інтелігенції в Україні

Хронологія основних подій

Січень– вересень 1966 року	Судові процеси над опозиціонерами в Києві, Львові, Луцьку, Тернополі, Івано-Франківську, Житомирі
Вересень 1967 року	Указ президії Верховної Ради СРСР про скасування обвинувачення кримських татар у зраді
Січень 1972 року	Друга хвиля арештів інтелігенції в Україні
Травень 1972 року	Звільнено від обов'язків Першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста і призначено на цю посаду В. Щербицького
Листопад 1976 року	Створено Українську групу сприяння виконанню Гельсінських угод на чолі з М. Руденком
Квітень 1978 року	Верховна Рада УРСР ухвалила нову Конституцію УРСР
26 квітня 1986 року	Катастрофа на Чорнобильській атомній електростанції
Червень 1988 року	Знято обмеження з кримських татар, у тому числі щодо вибору місця проживання, праці та навчання
Липень 1988 року	Створено Українську гельсінську спілку
Лютий 1989 року	Створено Товариство української мови ім. Т. Шевченка
Березень 1989 року	Створено українське історико-просвітницьке товариство “Меморіал”. Голова – Лесь Танюк
26 березня 1989 року	Вибори народних депутатів СРСР на частково альтернативній основі
Вересень 1989 року	Створення Народного руху України за перебудову. Голова – І. Драч
Вересень 1989 року	Звільнено з посади Першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького і обрано В. Івашка
Вересень 1989 року	Верховна Рада УРСР ухвалила Закон про державний статус української мови
Січень 1990 року	Собор УГКЦ у Львові визнав Львівський собор 1946 року неканонічним і проголосив Акт про легалізацію УГКЦ

Хронологія основних подій

Березень 1990 року	Перший і другий тури виборів до Верховної та місцевих Рад народних депутатів УРСР на альтернативній основі. Демократичний блок здобув чверть депутатів до Верховної Ради
Березень 1990 року	Позачерговий III з'їзд народних депутатів СРСР обрав М. Горбачова Президентом СРСР
3 квітня 1990 року	Над Львівською міською радою піднято синьо-жовтий прапор
Квітень 1990 року	Заснування Української республіканської партії. Голова – Л. Лук'яненко
Травень 1990 року	На установчому з'їзді Об'єднаної соціал-демократичної партії України в Києві партія розкололася на Соціал-демократичну партію України та Об'єднану соціал-демократичну партію України
Червень 1990 року	Перший собор Української автокефальної православної церкви
Червень 1990 року	У Верховній Раді України сформувалася парламентська опозиція – Народна Рада. Голова – І. Юхновський
Червень 1990 року	Початок повернення кримських татар на історичну батьківщину
16 липня 1990 року	Верховна Рада ухвалила Декларацію про державний суверенітет України
23 липня 1990 року	Головою Верховної Ради обрано Леоніда Кравчука
3 серпня 1990 року	Верховна Рада ухвалила постанову “Про державну символіку”
Жовтень 1990 року	Політичне голодування студентів у Києві. Верховна Рада задовольнила основні вимоги студентів
Листопад 1990 року	У Києві укладено Договір між Україною і РРФСР про добросусідство і співробітництво
Березень 1991 року	Всесоюзний референдум щодо збереження СРСР

Хронологія основних подій

Квітень 1991 року	Верховна Рада УРСР ухвалила Закон про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні
19–21 серпня 1991 року	Спроба державного перевороту в Москві
24 серпня 1991 року	Проголошення Верховною Радою незалежності України
1 грудня 1991 року	Всеукраїнський референдум підтвердив Акт про незалежність України. Президентом України обрано Л. Кравчука
5 грудня 1991 року	Головою Верховної Ради України обрано І. Плюща
8 грудня 1991 року	Білорезька угода лідерів Білорусії, Росії та України про припинення існування СРСР і створення Співдружності незалежних держав (СНД)
Січень 1992 року	Указ Президії Верховної Ради “Про державний гімн України”
Січень 1992 року	Верховна Рада затвердила синьо-жовтий прапор як Державний Прапор України
Лютий 1992 року	Верховна Рада затвердила малий Державний Герб України – тризуб
Жовтень 1992 року	Прем’єр-міністром України призначено Л. Кучму
Лютий 1993 року	Народний Рух України зареєстровано як політичну партію
Вересень 1993 року	Верховна Рада ухвалила закон про дострокові вибори Верховної Ради і Президента України
Березень–квітень 1994 року	Вибори до Верховної Ради України
Травень 1994 року	Головою Верховної Ради України обрано Олександра Мороза
Липень 1994 року	Президентом України обрано Л. Кучму
Березень 1995 року	Верховна Рада України прийняла закон “Про Автономну Республіку Крим”

Хронологія основних подій

Травень 1995 року	Державний візит Президента США Б. Клінтона в Україну
Травень 1995 року	Верховна Рада України схвалила закон “Про державну владу та місцеве самоврядування”
Листопад 1995 року	Україну прийнято до Ради Європи
28 червня 1996 року	Верховна Рада прийняла Конституцію України
Вересень 1996 року	Грошова реформа в Україні. Запровадження гривні
Травень 1997 року	Президенти Б. Єльцин і Л. Кучма підписали в Києві Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Росією та Україною
Липень 1997 року	У Мадриді підписано Хартію про особливе партнерство між Україною і НАТО
Березень 1998 року	Вибори до Верховної Ради вперше проходили за змішаною мажоритарно-пропорційною системою
Листопад 1999 року	Президентом України вдруге обрано Л. Кучму
Грудень 1999 року	Прем’єр-міністром України призначено В. Ющенко
Лютий 2000 року	Головою Верховної Ради України обрано І. Плюща
Листопад 2000 року	Початок “касетного скандалу” з приводу вбивства журналіста Г. Гонгадзе
Березень 2001 року	Антипрезидентські акції у Києві
Травень 2001 року	Прем’єр-міністром України призначено А. Кінаха
Червень 2001 року	Офіційний візит в Україну Папи римського Івана-Павла II
Березень 2002 року	Вибори до Верховної Ради України
Травень 2002 року	Головою Верховної ради України обрано В. Литвина
Листопад 2002 року	Відставка уряду А. Кінаха
Листопад 2002 року	Призначення Прем’єр-міністром В. Януковича

Хронологія основних подій

Січень 2003 року	Підписання Договору про сухопутний кордон між Україною та Росією
Жовтень 2004 року	Вибори Президента в Україні
Листопад 2004 року	Другий тур виборів Президента в Україні
Листопад– грудень 2004 року	Помаранчева революція
Грудень 2004 року	Третій тур виборів Президента України. Перемога на виборах В. Ющенка
Грудень 2004 року	Відставка В. Януковича з посади Прем'єр-міністра
Лютий 2005 року	Призначення Прем'єр-міністром Ю. Тимошенко
Вересень 2005 року	Відставка уряду Ю. Тимошенко
Березень 2006 року	Вибори до Верховної Ради України
Липень 2006 року	Головою Верховної Ради обрано О. Мороза
Серпень 2006 року	Підписання "Універсалу національної єдності"
Серпень 2006 року	Призначення Прем'єр-міністром В. Януковича
Квітень 2007 року	Указ Президента "Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України"
Вересень 2007 року	Позачергові вибори до Верховної Ради України
Жовтень 2007 року	Обрання Головою Верховної Ради А. Яценюка
Жовтень 2007 року	Відставка уряду В. Януковича
Грудень 2007 року	Призначення Прем'єр-міністром Ю. Тимошенко
Грудень 2008 року	Головою Верховної Ради України обрано В. Литвина
Січень 2010 року	Президентські вибори в Україні
Лютий 2010 року	Президентом України обрано В. Януковича
Березень 2010 року	Призначення Прем'єр-міністром України М. Азарова
Листопад 2012 року	Вибори до Верховної Ради України
Грудень 2012 року	Головою Верховної ради України обрано В. Рибака
Січень–лютий 2014 року	Революція гідності

Хронологія основних подій

---

22 лютого 2014 року	Втеча В. Януковича з революційного Києва до Росії. Верховна Рада прийняла постанову про усунення В. Януковича з посади Президента України
22 лютого 2014 року	Виконуючим обов'язки Президента України став О. Турчинов
Лютий 2014 року	Головою Верховної Ради обрано О. Турчинова
Лютий 2014 року	Прем'єр-міністром України призначено А. Яценюка
Лютий– березень 2014 року	Росія розпочала гібридну війну проти України, захопила Крим та надіслала війська і техніку на Донбас
Травень 2014 року	Позачергові президентські вибори в Україні
Червень 2014 року	Президентом України обрано П. Порошенка
Жовтень 2014 року	Позачергові парламентські вибори в Україні
Листопад 2014 року	Головою Верховної Ради України обрано В. Гройсмана
8 травня 2015 року	День пам'яті та примирення, присвячений жертвам Другої світової війни (щорічне відзначення цієї дати проголошено Генеральною асамблеєю ООН). Відповідно до Указу Президента України, підписаного у березні 2015 року метою відзначення є “гідне вшанування подвигу українського народу, його визначного внеску в перемогу Антигітлерівської коаліції у Другій світовій війні та висловлення поваги всім борцям проти нацизму”. Символ пам'яті – червоний мак.
Квітень 2016 року	Головою Верховної Ради України обрано А. Парубія. Прем'єр-міністром України призначено В. Гройсмана
Червень 2017 року	Набув чинності закон про безвізовий режим з ЄС для громадян України

Хронологія основних подій

Вересень 2017 року	Набула чинності Угода про асоціацію між Україною та ЄС
Березень– квітень 2019 року	Президентські вибори в Україні
Травень 2019 року	Президентом України обрано В. Зеленського
Липень 2019 року	Позачергові парламентські вибори в Україні
Серпень 2019 року	Головою Верховної Ради України обрано Д. Разумкова
Серпень 2019 року	Прем'єр-міністром України призначено О. Гончарука
Березень 2020 року	Прем'єр-міністром України призначено Д. Шмигала

КЕРІВНИКИ ОРГАНІВ ВЛАДИ УРСР

Перші секретарі ЦК Компартії України

Микита Хрущов	січень 1938 – березень 1947 років
Лазар Каганович	березень–грудень 1947 року
Микита Хрущов	грудень 1947 – грудень 1949 років
Леонід Мельников	грудень 1949 – червень 1953 років
Олексій Кириченко	червень 1953 – грудень 1957 років
Микола Підгорний	грудень 1957 – липень 1963 років
Петро Шелест	липень 1963 – травень 1972 років
Володимир Щербицький	травень 1972 – вересень 1989 років
Володимир Івашко	вересень 1989 – травень 1990 років
Станіслав Гуренко	травень 1990 – серпень 1991 років

Голови Президії Верховної Ради УРСР

Михайло Гречуха	липень 1939 – січень 1954 років
Дем'ян Коротченко	січень 1954 – квітень 1969 років
Олександр Ляшко	квітень 1969 – липень 1972 років
Іван Грушецький	липень 1972 – червень 1976 років
Олексій Ватченко	червень 1976 – грудень 1984 років
Валентина Шевченко	січень 1985 – травень 1990 років
Володимир Івашко	червень–липень 1990 року

Голови Ради міністрів УРСР

Микита Хрущов	лютий 1944 – грудень 1947 років
Дем'ян Коротченко	грудень 1947 – січень 1954 років
Никифор Кальченко	січень 1954 – лютий 1961 років

Керівники органів влади УРСР

Володимир Щербицький	лютий 1961 – червень 1963 років
Іван Каганець	червень 1963 – жовтень 1965 років
Володимир Щербицький	жовтень 1965 – травень 1972 років
Олександр Ляшко	травень 1972 – липень 1987 років
Віталій Масол	липень 1987 – жовтень 1990 років

КЕРІВНИКИ ОРГАНІВ ВЛАДИ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Президенти України

Леонід Кравчук	грудень 1991 – липень 1994 років
Леонід Кучма	липень 1994 – грудень 2004 років
Віктор Ющенко	грудень 2004 – лютий 2010 років
Віктор Янукович	лютий 2010 – лютий 2014 років
Олександр Турчинов (виконуючий обов'язки Президента)	лютий–травень 2014 року
Петро Порошенко	червень 2014 – травень 2019 років
Володимир Зеленський	травень 2019 року

Голови Верховної Ради України

Леонід Кравчук	липень 1990 – грудень 1991 років
Іван Плющ	грудень 1991 – квітень 1994 років
Олександр Мороз	травень 1994 – квітень 1998 років
Олександр Ткаченко	травень 1998 – січень 2000 років
Іван Плющ	січень 2000 – березень 2002 років
Володимир Литвин	квітень 2002 – червень 2006 років
Олександр Мороз	липень 2006 – вересень 2007 років
Арсеній Яценюк	жовтень 2007 – листопад 2008 років
Володимир Литвин	грудень 2008 – грудень 2012 років
Володимир Рибак	грудень 2012 – лютий 2014 років
Олександр Турчинов	лютий–листопад 2014 року
Володимир Гройсман	листопад 2014 – квітень 2016 років
Андрій Парубій	квітень 2016 – серпень 2019 років

Дмитро Разумков

серпень 2019 року

Прем'єр-міністри України

Вітольд Фокін	листопад 1990 – жовтень 1992 років
Леонід Кучма	жовтень 1992 – вересень 1993 років
в. о. Юхим Звягільський	вересень 1993 – червень 1994 років
Віталій Масол	червень 1994 – березень 1995 років
Євген Марчук	березень 1995 – травень 1996 років
Павло Лазаренко	травень 1996 – липень 1997 років
Валерій Пустовойтенко	липень 1997 – грудень 1999 років
Віктор Ющенко	грудень 1999 – квітень 2001 років
Анатолій Кінах	травень 2001 – листопад 2002 років
Віктор Янукович	листопад 2002 – грудень 2004 років
Юлія Тимошенко	лютий–вересень 2005 року
Юрій Єхануров	вересень 2005 – серпень 2006 років
Віктор Янукович	серпень 2006 – грудень 2007 років
Юлія Тимошенко	грудень 2007 – березень 2010 років
Микола Азаров	березень 2010 – січень 2014 років
Арсеній Яценюк	лютий 2014 – квітень 2016 років
Володимир Гройсман	квітень 2016 – серпень 2019 років
Олексій Гончарук	серпень 2019 – березень 2020 років
Денис Шмигаль	березень 2020 року

ПОКАЖЧИК ІМЕН

А

Азаров Микола 143, 144, 145, 169,
200, 206
Андрухович Юрій 188
Антонов Олег 63, 93
Арон Роберт 29

Б

Бандера Степан 42, 191
Баран Володимир 29, 53, 65, 75, 115
Бенюк Богдан 103, 189
Білаш Олександр 104
Білокур Катерина 69
Братунь Ростислав 111
Брежнєв Леонід 57, 58, 76, 77,
79–80, 84

В

Ватутін Микола 41, 42
Возняк Михайло 32

Г

Галан Ярослав 34, 37
Гель Іван 93–95
Гнатюк Дмитро 70, 103
Гончар Олень 95, 103
Гончарук Олексій 150, 164, 202, 206
Горська Алла 68, 69
Горбачов Михайло 106, 107, 112,
114, 116, 117–119, 121, 197

Григоренко Петро 96
Гриценко Анатолій 147, 149
Гройсман Володимир 148, 201,
205, 206
Грушецький Іван 13, 14, 203
Гуренко Станіслав 113, 203

Д

Данченко Сергій 103
Дзюба Іван 68, 69, 93–95, 98
Драч Іван 68–70, 93, 112, 196

Є

Ельцин Борис 119, 121, 132, 167,
199
Єхануров Юрій 140, 206
Єпіфаній 190

Ж

Жданов Андрій 31, 32

З

Забужко Оксана 188, 208
Зеленський Володимир 149, 202,
205
Зінкевич Василь 104
Зленко Анатолій 177

І

Іваничук Роман 103

Льєнко Юрій 70
Івасюк Володимир 104
Івашко Володимир 112, 113, 196,
203

К

Каганович Лазар 13, 44, 55, 194, 203
Кальченко Никифор 52, 203
Кароль Тіна 189
Квасневський Олександр 138
Кириченко Олексій 52, 55, 195, 203
Кінах Анатолій 199, 206
Кличко Віталій 143, 190
Клочкова Яна 190
Кондратюк Костянтин 310, 90
Кордуба Мирон 32
Корнійчук Олександр 53
Косигін Олексій 57, 58, 84
Косів Михайло 69
Костельник Григорій 37, 38
Костенко Ліна 68, 70, 93
Кравчук Леонід 41, 113, 114, 117,
119–122, 124, 132, 135, 164,
168, 197, 198, 205, 209
Кук Василь 41
Кульчицький Станіслав 79, 115,
151
Курков Андрій 188
Кучма Леонід 124, 135, 136, 151,
155–157, 164, 198, 199, 205,
206

Л

Ларіонов Андрій 59, 60
Литвин Володимир 122, 136, 137,
141–143, 199, 200, 205, 209
Лижичко Руслана 189

Лук'яненко Левко 91, 92, 96, 97, 99,
110, 195, 197
Луценко Юрій 143
Ляшко Олег 143, 147, 148, 203, 204,
209

М

Майборода Платон 36, 104
Маївський Дмитро 41
Маланчук Валентин 195
Маленков Григорій 55
Малишко Андрій 93
Мартинюк Адам 135
Марчук Євген 135, 178, 206
Медведчук Віктор 135
Мельников Леонід 13, 52, 195, 203
Миколайчук Іван 70, 104
Мокренко Анатолій 103
Мороз Валентин 93, 94
Мороз Олександр 113, 135, 136,
141, 142, 198, 200, 205

О

Олексенко Степан 13
Осика Леонід 70, 104

П

Павличко Дмитро 68, 70, 104, 111
Параджанов Сергій 70, 93, 95
Парубій Андрій 148, 201, 205
Патик Володимир 69
Патон Борис 73, 191
Підгорний Микола 57, 203
Пономарьов Олександр 189
Попович Павло 33, 39, 63, 104
Порошенко Петро 147–149, 201,
205

Приймаченко Марія 69
Пустовойтенко Валерій 206
Путін Володимир 137, 169, 170

Р

Разумков Дмитро 150, 202, 206
Ребет Лев 41, 47
Ромжа Теодор 39
Ротару Софія 104
Руденко Микола 96, 97, 10,3 196
Рувельт Франклін 19, 162, 163

С

Сахаров Андрій 96
Сверстюк Євген 68, 94, 95
Світличний Іван 68, 95, 103
Серов Іван 42
Симоненко Василь 68
Симоненко Петро 135, 136
Сліпий Йосип 36–38
Солов'яненко Анатолій 103
Сталін Йосип 12, 18–23, 26, 31, 37,
43, 49, 52–56, 77, 195
Ступка Богдан 189
Стус Василь 95, 99, 103
Субтельний Орест 64
Судоплатов Павло 46, 51
Суслов Михайло 57
Сухомлинський Василь 72

Т

Танюк Лесь 68, 69, 70, 196
Тимошенко Юлія 127, 136, 137,
140, 141–143, 147, 149, 174,
200, 206
Ткаченко Олександр 135, 205
Турчинов Олександр 147, 201, 205

У

Усик Олександр 190

Ф

Філарет 111

Х

Хостікоєв Анатолій 43, 189
Хрущов Микита 13, 43, 44, 52,
54–65, 70, 71, 76, 77, 93, 194,
195, 203

Ч

Черчилль Вінстон 19
Чорновіл В'ячеслав 93, 95, 99

Ш

Шевченко Андрій 130, 190
Шевченко Валентина 78, 203
Шелепін Олександр 47
Шелест Петро 78, 79, 90, 196, 203
Шептицький Андрей 36
Шкляр Василь 188
Шмигаль Денис 202, 206
Шухевич Роман 41, 46, 47, 191, 194
Шушкевич Станіслав 121

Щ

Щербак Юрій 111
Щербицький Володимир 78, 79,
80, 90, 112, 196, 203, 204

Ю

Ющенко Віктор 137, 126, 138, 140–
144, 174, 199, 200, 206, 205
Юхновський Ігор 113, 197

Показчик імен

Я	140–142, 144, 145, 146, 147, 169, 174, 199– 201, 205, 206
Яблонська Тетяна 69	
Яворівський Володимир 111	Яценюк Арсеній 142, 147, 148, 174, 200, 201, 205, 206
Янаєв Генадій 118	
Янукович Віктор 127, 137, 138,	

Навчальне видання

**КОНДРАТЮК Костянтин,
КАЧМАР Володимир**

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ (1945–2020 роки)

Навчальний посібник

Редактор *Уляна Крук*
Комп'ютерне верстання *Світлана Сенік*
Обкладинка *Василя Рогана*

Формат 60x84/₁₆. Ум. друк. арк. 12,3. Тираж 100 пр.

Видавець та виготовлювач:
Львівський національний університет імені Івана Франка.
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК №3059 від 13.12.2007 р.

Кондратюк Костянтин

К 64 Новітня історія України (1945–2020 роки) : навч. посібник / Костянтин Кондратюк, Володимир Качмар. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2020. – 212 с.

ISBN 978-617-10-0583-9

Висвітлено новітню добу української історії, яка охоплює період від повоєнної відбудови до “перебудови” М. Горбачова та здобуття Україною незалежності, а з 1991 року – процес розвитку незалежної держави України. Окреслений історичний відтинок висвітлено ґрунтовно, враховано здобутки сучасної вітчизняної і зарубіжної історіографії з концептуальних питань новітньої української історії.

Для студентів і викладачів вищих навчальних закладів.

УДК 94(477)“1945/2020”(075.8)